

ประวัติศาสตร์นิพนธ์หัวเมืองฝ่ายเหนือ
(เหนือล่าง)*

[Historiography of the Upper Siam
States (Lower Northern Region)]

ชัยพงษ์ สำเนียง**

(Chaipong Samnieng)

* บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของ โครงการศึกษาวิจัยขั้นแนวหน้าด้านสังคม วัฒนธรรม และการเมือง ในประวัติศาสตร์สถานการณ์ปัจจุบัน และแนวโน้มในอนาคต เพื่อรองรับความผันผวนในอนาคต โดยการร่วมดำเนินการระหว่างภาค วิชาการ ภาครัฐ ภาคเอกชน รวมทั้งท้องถิ่นที่เกี่ยวข้อง สัญญาเลขที่ B40G670023 ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากกองทุนส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม โดยหน่วยบริหารและจัดการทุนด้านการพัฒนากำลังคน และทุนด้านการพัฒนาสถาบันอุดมศึกษา การวิจัยและการสร้างนวัตกรรม (บพค.).

** รองศาสตราจารย์ ดร. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย นเรศวร (Associate Professor Dr., Department of History, Faculty of Social Science, Naresuan University).

Received: January 15, 2025

Revised: April 3, 2025

Accepted: August 14, 2025

บทความวิจัย

วิชาการ

บทคัดย่อ

การศึกษาพื้นที่ภาคเหนือตอนล่างผ่านการจัดแบ่งกลุ่มจังหวัด ทำให้เห็นภาคเหนือตอนล่างเป็นกลุ่มเดียวกัน และอิงแอบกับรัฐส่วนกลาง ส่งผลให้การศึกษาพื้นที่ภาคเหนือตอนล่างขาดการศึกษาในเชิงสังคมวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ในเชิงลึก โดยเฉพาะแง่มุมการสร้างความเป็นตัวตนและอัตลักษณ์ในระดับล่าง และขาดการเชื่อมโยงให้เห็นเป็นภาพใหญ่ที่สัมพันธ์กับภูมิภาคอื่น ๆ ทั้งในเชิงประวัติศาสตร์ ตลอดจนพัฒนาการของการก่อตัวของรัฐที่สัมพันธ์กับอาณาจักรอื่น ๆ ทั้งที่อาณาบริเวณนี้มีความสำคัญ แต่เมื่อมองเป็นแค่ส่วนหนึ่งของรัฐขนาดใหญ่ ทำให้ความเข้าใจต่อสังคมวัฒนธรรมพრაเลือนไปด้วย และจากการศึกษาโครงเรื่องประวัติศาสตร์นิพนธ์ พบลักษณะ 3 ประการที่สัมพันธ์กันซึ่งเป็นข้อจำกัดในการทำ ความเข้าใจการก่อตัวของรัฐ การกลายเป็นชุมชนที่มีผู้คนเป็นส่วนประกอบสำคัญ ประการแรก งานศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับภาคเหนือตอนล่างถูกอธิบายในฐานที่เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย อยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ จึงทำให้ประวัติศาสตร์ในพื้นที่ไม่มีตัวตนที่แน่ชัด ประการที่สอง การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ยึดโยงกับแนวทางการศึกษาของประวัติศาสตร์ไทย ให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์ชาติเป็นหลัก ทำให้ความเป็นประวัติศาสตร์เชิงพื้นที่หรือท้องถิ่นเป็นเพียงเศษเสี้ยวหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติ หรือเป็นส่วนคำจุนให้ประวัติศาสตร์ชาติดำรงอยู่ ประการที่สาม เมื่อประวัติศาสตร์ท้องถิ่นถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติ จึงทำให้ขาดการศึกษาในมิติของการก่อตัวของชุมชนและผู้คน การมองภาคเหนือตอนล่างผูกโยงกับรัฐ ทำให้ไม่เห็นชีวิตทางสังคมของหัวเมืองเหนือในอดีต

คำสำคัญ: หัวเมืองฝ่ายเหนือ, ประวัติศาสตร์รัฐรอยต่อ, เรื่องเล่าท้องถิ่น, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น, ประวัติศาสตร์นิพนธ์

ABSTRACT

Research on the lower northern region of Thailand has mainly followed provincial boundaries. These boundaries are defined by common social and cultural characteristics. As a result, the region is often perceived as homogeneous and closely aligned with the central state. This focus means research has lacked a deeper exploration of its unique socio-cultural and historical aspects, especially in the context of community establishment. Identities from a bottom-up perspective remain insufficiently connected to the broader structural context. These should be examined in relation to other regions. Additionally, the development of state formations and their connections with neighboring states has not been adequately addressed. Despite their significant historical roles, the incorporation of these lower northern states into the central state has obscured a comprehensive understanding of their societies and cultures. A review of historiography reveals three key findings that dominate understanding of state formation and community development in this region. First, historical studies of the lower northern region often depict it as an integral part of the Sukhothai, Ayutthaya, and Rattanakosin kingdoms. This perspective blurs the distinct history of the lower northern states and leaves their unique identities underexplored. Second, local histories have been partially subsumed into national history. In other words, local narratives are mainly used to reinforce the broader national historical framework. Third, due to these factors of local histories have been undervalued. Community formation processes

and people's experiences are overshadowed, and the lower northern states are usually viewed as extensions of the central state. This lack of clarity in historical study shows the need to revisit and re-evaluate the region's local histories.

Keywords: Upper Siam, The History of Connected States, Local narratives, Local History, Historiography

บทนำ: สถานภาพความรู้ของหัวเมืองฝ่ายเหนือ

การศึกษาประวัติศาสตร์หัวเมืองเหนือส่วนใหญ่มักนำไปอธิบายในฐานะส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย อโยธยาและรัตนโกสินทร์ ปรากฏในงานของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหนังสือเรื่อง *เที่ยวเมืองพระร่วง* (King Mongkut, His Majesty 1979) พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2450 ในเวลานั้นยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ได้เสด็จประพาสเมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองอุตรดิตถ์ และเมืองพิษณุโลก ทรงตรวจตราโบราณวัตถุสถานและสอบสวนเรื่องตำนานของเมืองเหล่านั้น ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือเก่า ต่อมาทรงพระราชวินิจฉัยและ เสนอว่าสุโขทัยเป็นรัฐแรกเริ่มของไทย ข้อเสนอทำนองนี้ยังปรากฏในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (Vilaitong 2012: 203) ในขณะที่ *เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2456 - 2557* พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ทรงเสนอเช่นเดียวกัน (Wachirayanwaroros, Somdej Phra Mahasamanachao, Krom Phraya 1924) ความคิดนี้สืบต่อมาอย่างสำคัญโดย หลวงวิจิตรวาทการ ในหนังสือ *ประวัติศาสตร์ไทยสุโขทัย อโยธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์* (Wichitwathakan 1934) ที่เสนอว่าสุโขทัยเป็นอาณาจักรที่ดีที่สุด ก่อนจะเสื่อมในสมัยหลัง เป็นรัฐในอุดมคติ แม้แต่ในงานในสมัยหลังของวินัย พงศ์ศรีเพียร เรื่อง *สุโขทัยคดี ประวัติศาสตร์ จารึกศึกษา และนิรุกติประวัติ* (Pongsripian, 2020) ก็มีข้อเสนอในทำนองนั้นเช่นกัน (ดู, Samkom 2011, Panyawuttrakul 2013, 2015, Stapanawatana 1997, 2003, 2011, Thanomsri 1996)

ภาพที่ 1 หนังสือเทียวเมืองพระร่วง

ในปริมณฑลการศึกษาในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา ประวัติศาสตร์สังคม และวัฒนธรรมหัวเมืองเหนือตกอยู่ภายใต้วิวัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติ (Winichakul 2004) อาทิ วิทยานิพนธ์ของ ขวัญเมือง จันทโรจณี (Chantarochanee 1991) เรื่อง *ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)* อธิบายถึงระบบเศรษฐกิจของหัวเมืองเหนือในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น การเข้ามาของเศรษฐกิจจากส่วนกลางและการจัดเก็บภาษีจากเจ้าภาษีอากร ในฐานะที่เป็นกลไกของรูปแบบการประสานผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจแบบใหม่ ได้เข้าไปปะทะและประสานประโยชน์กับบรรดาผู้นำท้องถิ่น การเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจก่อให้เกิดผลในสองด้าน ด้านหนึ่ง รัฐได้พัฒนาระบบเศรษฐกิจหัวเมืองเหนือให้เป็นส่วนหนึ่งกับส่วนกลาง อีกด้านหนึ่ง หัวเมืองเหนือกลายเป็นพื้นที่เร้นรัฐของไพร่หนีนาย เนื่องด้วยความห่างไกลการควบคุม นอกจากนี้ วิทยานิพนธ์เรื่อง *การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2437 - 2453* ของ ศิริวรรณ น้อยเมือง (Nuymeuang 1978) ได้อธิบายการสร้างระบอบการปกครองที่เรียกว่ามณฑลเทศาภิบาล ซึ่งมณฑลพิษณุโลกถือว่าเป็นมณฑลชั้นใน หรือมณฑลที่สามารถสร้างระบอบควบคุมได้อย่างสมบูรณ์ (Bunnag 1977) เนื่องจากโครงเรื่องประวัติศาสตร์ที่เป็นส่วนหนึ่งกับรัฐลุ่มน้ำเจ้าพระยามายาวนาน ส่งผลให้หัวเมืองเหนือขาดที่ทางในประวัติศาสตร์ในฐานะพื้นที่เฉพาะ

แม้ในเวลาต่อมาจะมีการศึกษาและถือเป็นงานบุกเบิกที่มีความสำคัญในช่วงทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา โดยเฉพาะงานของ จิราภรณ์ สถาปนะวรรณ¹

¹ ดูงานจำนวนมากของ จิราภรณ์ สถาปนะวรรณ และลูกศิษย์ รวมถึงการค้นคว้าของสถาบันการศึกษาในภาคเหนือตอนล่างที่ทางหนึ่งต้องการเข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อีกส่วนหนึ่งก็วางการอธิบายประวัติศาสตร์ไว้บนฐานความคิดประวัติศาสตร์ชาติ อาทิ จิราภรณ์ สถาปนะวรรณ, *บันทึกของคนท้องถิ่นมหาวิทยาลัยนเรศวร*, โครงการท้องถิ่นศึกษา, พิษณุโลก: โครงการท้องถิ่นศึกษา มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2542, *เอกสารเผยแพร่ของโครงการวันสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มหาวิทยาลัยนเรศวร*, ภาควิชาสังคมศาสตร์, พิษณุโลก: มหาวิทยาลัย, 2546, *เที่ยวเมืองพระร่วง พ.ศ. 2450 พระราชานิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระยศสยามมกุฎราชกุมาร พ.ศ. 2450: การวิจัยเอกสารประวัติศาสตร์*, พิษณุโลก: คณะสังคมศาสตร์

(Stapanawatana 2003a, 2003b, 2009) ได้แก่ *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง: ลักษณะ พัฒนาการ และการปรับตัว* (2546) งานรวมบทความบรรณาธิการ โดย วศิน ปัญญาวุธตระกูล และสุพรรณิ เกื่อนนกลาด (Panyawuttrakul & Kluanklad, (eds) 2009) เรื่อง *พลวัตชุมชนภาคเหนือตอนล่าง รวมถึง ภูมิบริทัศน์ภาคเหนือตอนล่าง สายธารอารยธรรมโขง - สาละวิน* (Panyawuttrakul 2013) และ *ประวัติศาสตร์ชุมชนภาคเหนือตอนล่าง* (Panyawuttrakul 2017a) ของ วศิน ปัญญาวุธตระกูล งานของ ชีระวัฒน์ แสนคำ (Saenkham 2011a, b) *เมืองบางขลัง: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ 18 - พ.ศ. 2318* (2554) และ *เมืองพิษณุโลก: ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองใหญ่ภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต* (Samkom 2011) ทั้งหมดนี้คือความพยายามอธิบายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองเหนือจากมิติที่กว้างขวางขยายไปสู่เมืองขนาดเล็กในพื้นที่ อีกทั้งพยายามจะมองในเชิงเวลาในประวัติศาสตร์อย่างกว้างขวาง ซึ่งถือเป็นความพยายามในการอธิบายประวัติศาสตร์หัวเมืองเหนือใหม่ แต่ด้วยฐานคิดว่าหัวเมืองเหนือเป็นส่วนหนึ่งของรัฐลุ่มน้ำเจ้าพระยา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีสถานะเป็นส่วนต่อขยายของรัฐ

มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2554, รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำน่าน จังหวัดพิษณุโลก. พิษณุโลก: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2554, รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำยม จังหวัดพิษณุโลก. *ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม* ขาดิพนธ์. พิษณุโลก: ฝ่ายทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2554, *เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2444*. พิษณุโลก: สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2551, *ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งสาก*. พิษณุโลก: ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2546, *ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475 - 2503*. พิษณุโลก: ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2546, *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546.

งานของ ขวัญเมือง จันทโรจณี (Chantarochanee 1991: 1) ถือเป็นงานแรก ๆ ที่อธิบายหัวเมืองฝ่ายเหนือในฐานะหน่วยการวิเคราะห์อย่างเป็นระบบ² เขาให้นิยามหัวเมืองฝ่ายเหนือว่า “หัวเมืองฝ่ายเหนือ” เป็นดินแดนที่อยู่เหนือสุดของราชอาณาจักรสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเป็นดินแดนที่มีวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกับกลุ่มลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมากที่สุด ทั้งในด้านวัฒนธรรมประเพณี ตลอดจนภาษา และอาจกล่าวได้ว่ากลุ่มชนทั้งสองกลุ่มเป็นกลุ่มชนที่ใกล้ชิดซึ่งกันและกันและสภาพภูมิศาสตร์ โดยเฉพาะเส้นทางคมนาคมทางน้ำ...” นอกจากนี้เขายังขยายความต่อไปในบทที่ 2 ของวิทยานิพนธ์ว่า “...หัวเมืองฝ่ายเหนือ...หมายถึงดินแดนที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย...หัวเมืองฝ่ายเหนือในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ในปี พ.ศ. 1893 ว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นหัวเมืองประเทศราช...” (Chantarochanee 1991: 7) อย่างไรก็ตาม ขวัญเมืองเสนอว่าอาจเป็นความเข้าใจคลาดเคลื่อนเพราะหัวเมืองเหนือ หรือหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาทีหลังมาถึงรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) (Chantarochanee 1991: 8 - 9) นิยามที่ขวัญเมืองใช้นั้นได้อธิพลของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่เสนอว่า

“...หัวเมืองเหนือยังเป็นส่วนที่อยุธยาได้ขยายอำนาจ
เข้าครอบงำก่อนส่วนอื่นทั้งหมด จึงนับได้ว่าเป็น
ดินแดนที่อยู่ใกล้ชิดพระนครศรีอยุธยาทั้งในแง่
ภูมิศาสตร์, จิตใจ, วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ อีกทั้งยังมี

² “หัวเมืองฝ่ายเหนือ” “หัวเมืองเหนือ” หรือ “พื้นที่ภาคเหนือตอนล่าง” ผู้เขียนใช้ 3 คำนี้ปะปนกันแล้วแต่บริบทของเนื้อหา แต่โดยหมายรวมครอบคลุมบริเวณเหนือตอนล่างกลางตอนบน ตั้งแต่จังหวัดอุตรดิตถ์ สวรรคโลก พิษณุ สุโขทัย ตาก กำแพงเพชร พิษณุโลก เพชรบูรณ์ นครสวรรค์ พิจิตร และอุทัยธานี.

การคมนาคมทางน้ำก่อนช้างศึกที่เชื่อมหัวเมืองเหนือกับ
นครหลวงซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้”

(Eoseewong 2005: 341)

ในที่นี้อาจกล่าวได้ว่า หัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นส่วนที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับอาณาจักรลุ่มน้ำเจ้าพระยา และส่งผลต่อการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ในสมัยหลังต่อมา

นอกจากนี้ หัวเมืองฝ่ายเหนือยังมีข้อเสนอในเชิงประวัติศาสตร์ที่ถือเป็นรอยต่อของอาณาจักรที่เชื่อมโยงกับอาณาจักรโบราณต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นอาณาจักรสุโขทัย ล้านนา ล้านช้าง อโยธยา และอังวะ อีกทั้งภาคเหนือตอนล่างยังเป็นต้นกำเนิดอาณาจักรสุโขทัย และเป็นเมืองหลวงชั่วคราวของอาณาจักรอโยธยา (เมืองพิษณุโลก ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ) จากข้อมูลการตั้งเมืองในสมัยจารีต ระหว่างเมืองต่าง ๆ จะมีระยะเดินทางราว 60 กิโลเมตร หรือ 1 วัน ซึ่งเป็นการควบคุมหัวเมืองในสมัยโบราณ เมืองเหล่านี้สัมพันธ์กันในแง่ยุทธศาสตร์ทางการเมืองที่สัมพันธ์กับมิติทางเศรษฐกิจ เช่น เมืองพิษัย อุตรดิตถ์ มีความสำคัญในฐานะรอยต่อพระราชอาณาเขตชุมทางทางการค้า และการศึกสงคราม โดยมีหลักฐานเป็นความรุ่งเรืองจากสิ่งก่อสร้าง เช่น พระธาตุทุ่งยั้ง (บรมธาตุ) และวัดพระฝางที่มีขนาดใหญ่โต มีหลักฐานว่าพระฝางแยกเป็นชุมชนอิสระได้มีการส่งสมผู้คนเสียบียง จนกลายเป็นชุมชนสุดท้ายที่ถูกสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบ เนื่องจากมีความเข้มแข็งและความสามารถในการระดมเสียบียงไพร่พล จากการเป็นชุมทางการค้าติดต่อกับหลวงพระบางและล้านนา รวมถึงความสามารถสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องตามคติจักรพรรดิราชแบบอโยธยาที่วิจิตร แสดงให้เห็นทรัพยากรที่เหลือเฟือของหัวเมืองแถบนี้ หรือการจัดทัพปราบฮ่อในทศวรรษ 2410 ก็มีการชุมนุมทัพที่เมืองพิษัย แสดงให้เห็นถึงสถานะเมืองชุมทาง (Samnieng 2025a, Chantarochanee 1991, 1996, Stapanawatana 2003, 2008a,b, 2011a, Panyawuttrakul 2017a, b)

ในปัจจุบันพื้นที่ที่เรียกว่าภาคเหนือตอนล่างประกอบไปด้วยจังหวัดตาก พิชณุโลก เพชรบูรณ์ สุโขทัย อุตรดิตถ์ กำแพงเพชร นครสวรรค์ พิจิตร และอุทัยธานี เป็นการแบ่งโดยกระทรวงมหาดไทยในการส่งเสริมการพัฒนาในระดับพื้นที่ตั้งแต่ พ.ศ. 2546 เป็นต้นมา โดยพิจารณาจัดกลุ่มจังหวัดที่มีอาณาเขตติดต่อกัน โดยภาคเหนือตอนล่างยังแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มย่อย กลุ่มแรกประกอบด้วยตาก พิชณุโลก เพชรบูรณ์ สุโขทัย และอุตรดิตถ์ โดยให้พิษณุโลกเป็นศูนย์ปฏิบัติการของกลุ่มจังหวัด กลุ่มที่สองได้แก่ กำแพงเพชร นครสวรรค์ พิจิตร และอุทัยธานี โดยให้นครสวรรค์เป็นศูนย์ปฏิบัติการของกลุ่มจังหวัด กระทรวงมหาดไทยให้เหตุผลการจัดกลุ่มตามที่เสนอมานี้เพราะจังหวัดดังกล่าวมีลักษณะทางสังคมและประเพณีวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกัน ทิศนำไปสู่ฐานเศรษฐกิจและการพัฒนาที่ใกล้เคียงกัน ส่วนหน่วยงานวางแผนการพัฒนาในระดับนโยบายและโครงสร้างระดับชาติ อย่างสำนักงานพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) แบ่งพื้นที่ของประเทศออกเป็น 6 ภาคหลัก ได้แก่ ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก ภาคใต้ตอนบน และภาคใต้ชายแดน โดยจังหวัดที่ถูกกำหนดว่าเป็นภาคเหนือตอนล่างถูกจัดอยู่ในภาคเหนือ (Stapanawatana 2003, Panyawuttrakul 2017a) การจัดแบ่งกลุ่มจังหวัดดังกล่าว เป็นไปเพื่อการพัฒนาพื้นที่ที่มีสภาพสังคมและวัฒนธรรมใกล้เคียงกัน แต่ก็ไม่ได้ระบุในรายละเอียดว่าแต่ละกลุ่มจังหวัดนั้นมีลักษณะหรือความเป็นมาทางสังคมและวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกันในมิติใดบ้าง

อีกทั้ง การแบ่งกลุ่มจังหวัดดังกล่าวยังเน้นไปที่การพัฒนาทางเศรษฐกิจไม่ได้ให้ความสำคัญกับการสร้างพื้นที่ความรู้ทางสังคมและวัฒนธรรม การแบ่งดังกล่าวทำให้เกิดการพัฒนาที่ยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับด้านประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ยึดติดกับการแบ่งส่วนราชการของรัฐบาลไทยส่วนกลาง ผนวกกับวาทกรรมการสร้างสำคัญของพื้นที่ที่ไม่เท่าเทียม เช่น “เมืองหลัก - เมืองรอง” (Boonwanno 2019) เป็นการพัฒนาที่ไม่สะท้อนไปสู่ความแตกต่างหลากหลายของผู้คนในพื้นที่ (แม้แต่ในจังหวัดเดียวกันก็ตาม) การศึกษาสถานภาพองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับภาคเหนือตอนล่างจึงมีลักษณะที่ทำให้เกิดข้อจำกัดในการสร้างองค์ความรู้ที่มี

ตัวตนชัดเจน และยังขาดการติดตามที่ทำให้องค์ความรู้ที่ทันสมัย ตลอดจนยังขาดมิติที่สำคัญเกี่ยวกับผู้คนและการก่อตั้งชุมชนที่สะท้อนถึงความหลากหลายมากกว่าความเป็นกลุ่มก้อนแบบหนึ่งเดียว

ดังนั้น บทความนี้จึงเป็นความพยายามสำรวจข้อถกเถียงในเชิงประวัติศาสตร์ สังคมและพลวัตความเปลี่ยนแปลง เพื่อให้เห็นถึงพัฒนาการในอดีตและช่วงเวลาที่ร่วมสมัย ซึ่งเป็นปริณิชนผลความรู้ที่ขาดหายไปทั้งในเชิงพื้นที่และเวลา โดยสร้างข้อถกเถียงดังนี้ 1) แรกเริ่มรัฐไทย: ประวัติศาสตร์นิพนธ์หัวเมืองฝ่ายเหนือที่ยึดโยงกับรัฐส่วนกลาง 2) การเขียนประวัติศาสตร์เพื่อสร้างตัวตนของภาคเหนือตอนล่าง ในโครงเรื่องต่าง ๆ อันจะทำให้เห็นชีวิตทางสังคมของหัวเมืองเหนือในประวัติศาสตร์ที่กระจัดกระจาย เพื่อให้เกิดทิศทางการศึกษาที่กระจ่างขึ้น

แรกเริ่มรัฐไทย: ประวัติศาสตร์นิพนธ์หัวเมืองฝ่ายเหนือที่ยึดโยงกับรัฐส่วนกลาง

โครงเรื่องประวัติศาสตร์นิพนธ์หัวเมืองภาคเหนือในอดีตส่วนใหญ่กล่าวถึงพื้นที่ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย อโยธยา และรัตนโกสินทร์ เช่นงานของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือรัชกาลที่ 6 เรื่อง *เที่ยวเมืองพระร่วง* ที่ได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2450 ซึ่งในเวลานั้นยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ได้เสด็จขึ้นไปประพาสเมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองอุตรดิตถ์ และเมืองพิษณุโลก และได้ทรงตรวจตราโบราณวัตถุสถานและสอบสวนเรื่องตำนานของเมืองเหล่านั้น รัชกาลที่ 6 เสนอว่าสุโขทัยเป็นรัฐแรกเริ่มของไทย พระราชนิพนธ์ชิ้นสำคัญนี้มีอิทธิพลต่อการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์หัวเมืองฝ่ายเหนือในเวลาต่อมา และอาจถือได้ว่าเป็นหนังสือเล่มแรก ๆ ที่กล่าวถึงความเจริญรุ่งเรืองในอดีตของชาติไทย โดยเชื่อมโยงกับสุโขทัยเป็นราชธานีแห่งแรกของชาติไทย บทความพระราชนิพนธ์เที่ยวเมืองพระร่วง ถือเป็นงานชิ้นบุกเบิกของการศึกษาประวัติศาสตร์สุโขทัย เสนอความคิดเกี่ยวกับรากเหง้าของความเป็นไทย

และความเป็นชาติ (Vajiravudh 1986) เห็นได้จากความตอนหนึ่งขณะที่ประทับ ณ เมืองกำแพงเพชรว่า

“...การเที่ยวของไทยเราโดยมากมักนึกถึงแต่การเที่ยวตามตลาดและบ้านผู้คนอยู่เป็นหมู่ ๆ เท่านั้น เพราะฉะนั้นบางคนแทบจะไม่ทราบว่า ที่เมืองกำแพงเพชรเมืองเก่าที่จะเที่ยวเล่นได้ เมื่อผ่านไปแลเห็นเมืองเก่าก็พอแต่ทราบว่าเมืองเก่าเท่านั้น ไม่ได้อยากดูหรืออยากทราบอะไรต่อไป บางคนถึงกับเปร่งอุทานวาทาว่าเมืองเก่าจะไปดูอะไรปานนี้ จนปรักหักพังเสียหมดแล้ว เพราะคนเรามีความคิดเช่นนี้ เรื่องราวของชาติเราจึงได้สูญหายเร็วนัก ชาวเราไม่รู้ลึกละอวยแก่ชาติอื่น ๆ เขาบ้างเลย น่าจะประสงค์ที่จะ อวดว่าชาวเราเป็นชาติที่แก่ กลับยากจะลืมความแก่ ของชาติเราเสีย อยากแต่จะตั้งหนึ่งใหม่ เริ่มด้วยสมัย เมื่อรู้สึกว่าเดินไปสู่ทางเจริญแบบยุโรปแล้วเท่านั้นข้อที่ ประสงค์เช่นนี้เพราะประสงค์ให้ชาวยุโรปนิยมว่า ชาติ ไทยไม่เคยเป็นชาติ “ป่า” เลย พอเกิดขึ้นก็จำเริญเทียมหน้าเพื่อนที่เดียว ข้อนี้เป็นข้อที่เข้าใจผิดโดยแท้ ชาวยุโรปไม่ได้นับถือทั้งของใหม่ทั้งชาติใหม่ นิยมในของโบราณทั้งในชาติมากกว่าทั้งนั้น ในหมู่เมืองประเทศยุโรปเองแข่งกันอยู่เสมอว่า ชาติไหนจะค้นเรื่องราวของชาติได้นานขึ้นไปกว่ากัน เพราะฉะนั้น ที่นิยมเห็นว่าการตัดอายุแห่งชาติตนเป็นควรกระทำนั้นเป็นความนิยมที่ผิดเพี้ยนกับการหมิ่นประมาทผู้ใหญ่ว่ามุ่งง่ายไม่ได้ ซึ่งเป็นความคิดของคนไทยสมัยใหม่บางจำพวกนั้นแล”

(Vajiravudh 1986: 22 เน้นโดยผู้เขียน)

นอกจากจะเสนอความเก่าแก่ของชาติแล้ว การสำรวจและอธิบายเมืองเก่าในหัวเมืองฝ่ายเหนือ พระองค์ยังต้องการวิพากษ์ความเจริญรุ่งเรืองของยุโรป โดยใช้สุโขทัยเป็นตัวแทนของยุครุ่งเรืองของชาติ (Prakitnontakan 2008) ส่วนหนึ่งเพื่อที่จะเปลี่ยนความสัมพันธ์จากอำนาจรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นความสัมพันธ์กับชาติที่มีรากเหง้าเก่าแก่ยาวนาน (Sattayanurak 2022)

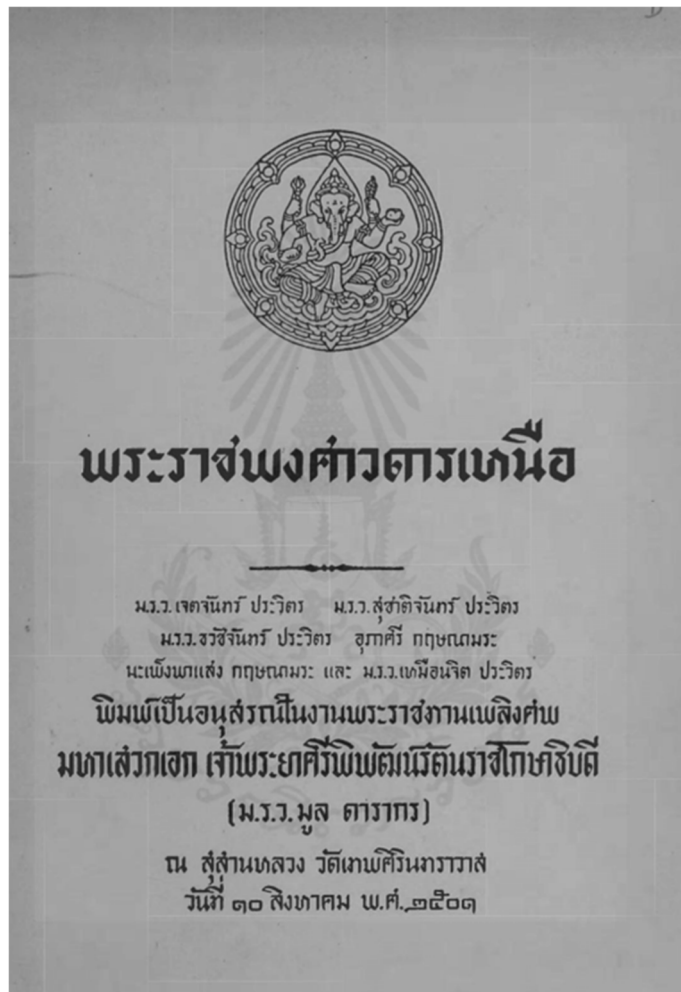
เที่ยวเมืองพระร่วง ไม่เพียงสืบสาวถึงรากเหง้าของความเป็นชาติ หากแต่ยังได้กล่าวถึงสภาพพื้นที่และอธิบายประวัติศาสตร์เมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ และวิพากษ์ตัวบททางประวัติศาสตร์หัวเมืองเหนือขึ้นสำคัญอย่างพงศาวดารเหนือ ไปด้วย โดยให้ความเห็นเกี่ยวกับประเด็นเรื่องเมืองสวรรคโลกในพงศาวดารเหนือ อาทิ

“...ความว่าพงศาวดารเหนือนั้น ไม่เป็นตำนานอันควรยึดถือเป็นหลักฐานให้มันนัก ผู้แต่งคงจะได้เก็บเรื่องนิทานต่าง ๆ มาผสมกันเข้าตามบุญตามกรรม เชื่อมหัวต่อกันเข้าก็ไม่ใคร่จะติด แต่ข้อที่เกณฑให้พระร่วงเป็นลูกนาคนั้น ก็ไม่เป็นของประหลาดเพราะเป็นธรรมดาของผู้แต่งเรื่องพงศาวดารของผู้เป็นใหญ่ ต้องไม่ยากยอมว่าผู้เป็นใหญ่นั้นได้มีวงศ์สกุลอันต่ำมาก่อน จึงต้องคิดให้เป็นลูกนาคหรือมาจากสวรรค์ แต่พระเจ้าอยู่ทวยยังต้องให้เป็นลูกท้าวแสนปม...ตามที่ข้าพเจ้าได้เก็บเรื่อง พระเจ้าอรุณราชหรือพระร่วงจากพงศาวดารเหนือมาลงไว้แล้วนี้ ก็พอจะเห็นได้ว่าพงศาวดารเหนือมีราคาเพียงไร ข้าพเจ้าเห็น ถ้าใครเริ่มจับเล่นในทางโบราณคดี ถ้ายึดเอาพงศาวดารเหนือเป็นหลักแล้วจะไปไหนไม่รอด เปรียบเหมือนเรือที่ผูกแน่นไว้กับหลักเสียแล้ว จะแจวไปเท่าใดก็คงไม่แล่น แต่ที่จะทิ้งพงศาวดารเหนือเสียทีเดียวก็ไม่ควร เพราะบางทีก็มีข้อความที่ชักนำให้ความคิดแตกออกไปได้บ้าง คือเมื่อได้อ่านข้อความอะไรในหนังสือที่ที่เหลือเกินจะเชื่อได้ต่าง ๆ บางทีทำให้คิดไปว่าทำไมอยู่ดี ๆ เขาจะคิดแต่ง

เล่นเฉย ๆ ได้อย่างนั้น จะไม่มีมูลอะไรบ้างเลยหรือ เมื่อ
มีความคิดเช่นนี้แล้วก็ทำให้พยายามพิจารณา และ
ตรวจค้นเพื่อจะหาสิ่งไรมายืนยันว่าข้อนั้นผิดอย่างนั้น
หรืออาจที่จะเป็นเช่นนั้น ๆ บางทีก็ไปถูกเหมาะก็ได้
อะไรดี ๆ บ้าง ข้อนี้ได้เป็นมาแล้วแก้ตัวของข้าพเจ้าเอง
ดังจะเห็นปรากฏได้ในรายงานการตรวจค้น
โบราณสถานและวัตถุต่าง ๆ ในเมืองสวรรคโลก...”

(Vajiravudh 1986: 116 - 117)

พระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 6 ยังทรงตอกย้ำสำนึกโลกทัศน์ของชนชั้นนำ
สยามที่มองประวัติศาสตร์สุโขทัยในฐานะจุดกำเนิดของประเทศไทย โดยการแสวงหา
โบราณสถานและโบราณวัตถุเพื่อยืนยันสถานะของรัฐ และกำเนิดของชาติ ในเวลา
ต่อมา ธงชัย วินิจจะกุล ได้ตั้งคำถามต่อความเชื่อนี้ เขาเสนอว่าร่องรอยทางโบราณคดี
ของอารยธรรมสุโขทัยที่นับได้ว่าเก่าแก่ ผ่านการอ้างอิงกับศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง
และโบราณวัตถุโบราณสถานแล้วสร้างภาพร่างของประวัติศาสตร์สุโขทัยทั้งหมด
แท้จริงนั้นเป็นความพยายามที่จะสร้างรัฐในอุดมคติและส่งทอดอุดมการณ์ต่อรัฐ
ในปัจจุบัน (Winichakul 2019a: 86 - 88) กล่าวถึงที่สุด ประวัติศาสตร์สุโขทัยที่
ชนชั้นนำสถาปนาอาจไม่ได้สร้างความทรงจำของรัฐในอดีตและเป็นการเขียนปัจจุบัน
ในอดีตขึ้นในประวัติศาสตร์สุโขทัย (Nora 1989)

ภาพที่ 2 พระราชพงศาวดารเหนือ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
มหาเสวกเอก เจ้าพระยาศรีพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี (ม.ร.ว.มูล ตารากร)
ณ สู่สานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2503

ส่วนสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชูปถัมภ์ ทรงย้อนรอยประวัติศาสตร์ พระราชพงศาวดารโดยเพิ่มส่วนที่เป็นก่อนประวัติศาสตร์ อธิบายการอพยพของคนไทยจาก ภาคใต้ของจีน และทรงกำหนดให้เกิดขึ้นของอาณาจักรสุโขทัยในพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นจุดเริ่มต้นทางประวัติศาสตร์ไทย งานเขียนนี้ก่อให้เกิดแนวคิดเรื่องไทยและ ชาวสยามเป็นกลุ่มชนที่มีอำนาจมากที่สุดในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และมีประเพณีที่นับถือ ศักดิ์ศรีย้อนหลังตั้งแต่สมัยประวัติศาสตร์ ส่วนสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลก ประชานาถ ก็ทรงแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับจิตรกรรมถึงความเป็นชาติไทยด้วย เหมือนกันในเรื่อง ความเห็นเรื่องกำเนิดของเมืองสวรรค์โลก สุโขทัย ของกรมหลวง พิษณุโลก (พ.ศ. 2455) (National Archives of Thailand. Moro.6 Bo/38, 1893 - 1924) โดยงานชิ้นนี้เกิดจากพระองค์ได้ขึ้นมาดูโบราณสถานต่าง ๆ ในเมืองสวรรค์โลก และสุโขทัย ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2455 ทรงอธิบายเหตุการณ์ต่าง ๆ ประกอบกับ อ่านพระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงและหนังสือเรื่องที่เล่าไว้ในหนังสือ พงศาวดาร ทั้งสันนิษฐานความรู้เบ็ดเตล็ดรวบรวมกันเข้าเป็นเรื่องกำเนิดเมือง สวรรค์โลกสุโขทัย โดยเสนอว่า

“...ในสมัยก่อน 400 หรือ 500 ปีแล้วมา ชาติไทยเรา ตั้งอยู่ในดินแดนภาคเหนือแห่งแหลมอินโดจีน, ก๊กที่อยู่ ใต้ที่สุดตั้งอยู่ในบริเวณเมืองเชียงแสนเชียงราย...ส่วนใน ดินแดนหนึ่งรวมเป็นประเทศสยามอยู่สมัยนั้น...อยู่ได้ อำนาจเขมร, ซึ่งมีเมืองหลวงอยู่ที่นครธม, มีเมือง ลูกหลวงหรือสายอยู่ที่ละโว้, พิมาย, เมืองคัว, (พนมรุ้ง), ดังที่ปรากฏแน่นอนใคร ๆ ก็ยอมแล้วว่าเพนเมืองเขมร ก่อนนั้น...เมืองสุโขทัยก็เพนเมืองของเขมรเมือง 1 เหมือนกันมีนามว่านครชุม. เพนเมืองมีกระษัตริย์อัน ปกครองสถานที่อยู่เหนือที่สุด. มีเขตรแดนทางเหนือจด เขาซึ่งเพนเขตระหว่างมณฑลพิษณุโลกแลมณฑลพายัพ บัดนี้นั้น 1. ที่เรียกว่าวัดมหาธาตุบัดนี้อันอยู่กลางเมือง นั้นอัน 1 ที่เรียกว่าวัดศรีสวายแลพระบาทสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชวินิจฉัยไว้ว่า

ศาลเทพารักษ์หรือพูดความสามัญว่าศาลเจ้าพ่อหลักเมืองนั่นอัน 1. ที่เรียกว่าวัดพระเชตุพนบ้น้อยนอกเมืองกำแพงทางทิศใต้ นั่นอัน 1. ทั้งหลายนี้เป็นของที่มีมาแต่ครั้งสุโขทัยยังนครชุม. คือเป็นนครชุม. คือเป็นของเขมรสร้าง. แล้วภายหลังไทยเราได้มาสร่วมแถมดัดแปลงทุก ๆ แห่ง เว้นแต่ที่ศาลเทพารักษ์ไม่ปรากฏการเปลี่ยนแปลง. เทวรูปที่เขามาเย้าทางทิศใต้แห่งเมืองที่ขุนรามคำแหงเรียกว่าขพุงผีเทพยดา แลกล่าวไว้ว่าถ้าผู้ครองเมืองทำการสการบูชาอยู่บ้านเมืองทำการสการบูชาอยู่บ้านเมืองจึงจะเจริญนั้นก็อาจมีมาแต่ครั้งเขมรได้เพราะเทวรูปมีอาการเป็นเขมร. สถานที่นอกจากนั้นเป็นของไทยสร้างขึ้นภายหลังทั้งสิ้น...เมืองสวรรคโลกนั้นในขณะนั้นเป็นหมู่บ้านใหญ่ของเขมรหรือจะเป็นเมืองย่อม ๆ ขึ้นแก่นนครชุม อย่างที่ตั้งของเมืองนครราชสีมาบัดนี้นั้นเป็นเมืองพนมวันขึ้นพิมาย ที่สวรรคโลกมีสถานที่ซึ่งเป็นเมืองของเขมรอย่างเดียวนั้นคือวัดพระบรมธาตุตะเพาะแต่องค์พระบรมธาตุและระเบียงรอบเท่านั้น...”

(National Archives of Thailand.
Moro.6Bo/38, 1893 - 1924)

นอกจากนี้ยังเชื่อมโยงการอพยพโยกย้ายของคนไทยจากเมืองเชียงแสนมาลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นสำนักทางประวัติศาสตร์ที่ตกทอดผ่านพงศาวดาร เรื่องเล่าโดยเฉพาะพงศาวดารเหนือ (Wichianpreecha 1931) เพื่อยืนยันความเก่าแก่ของชาติไทย ได้รับการตอกย้ำในการเขียนประวัติศาสตร์หัวเมืองฝ่ายเหนือ ดังความที่ว่า

“...คราวนี้ถึงสมัย 800 ปีหรือ 900 ล่วงแล้วมา ทางดินแดนที่ชาติไทยตั้งแต่อยู่ในบริเวณเชียงแสนเชียงรายนั้นเกิดวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง 1 จะเปนเพราะจีนหรือ

ผมารบกวนช้างเหนื่อหรือจะเป็นเพราะเหตุอย่างใดก็ตาม. ชาตไทยก็กเชียงแสนเชียงรายมีประสงค์จะแผ่นดินแดนเลื่อนลงมาทางใต้. โดยที่ทราบวาทางนี้พื้นแผ่นดินบริบูรณ์แลมีทางน้ำหลายทางลงไปหาทะเลเป็นทางสะดวกแก่การค้าขายซึ่งเป็นองค์แห่งความเจริญมั่งคั่งสมบูรณ์. ไทยทราบดีว่าดินแดนทางใต้นี้เป็นของเขมร. มีพ่อค้าแลคนอื่น ๆ เคยไปมาแล้วทั่วถึง. จนทราบด้วยว่าชาติเขมรนั้นเป็นชาติที่เจริญมากแล้วแต่เจริญมานานจนถึงเวลาที่จะทรุดโทรมแล้วด้วยด้วยคนพากันมัวเมา...ส่วนไทยพวกที่ 3 (กล่าวไว้แล้ววาลงมาทางใต้ 3 พวก) นั่นคือ พวกพระศรีธรรมปิฎก ซึ่งมาจากเชียงแสน. ลงมาทางแม่น้ำน่านไปสร้างเมืองพิษณุโลกแลตั้งเมืองหลวง ณ ที่นั้น. แผลอำนาจลงไปทางใต้ไม่ได้มากเหมือนกัน. เพราะติดเขตพินาย (มณฑลนครศรีธรรมราชบัดนี้) ซึ่งเขมรตั้งอยู่เป็นปึกแผ่นมั่นคงมากแลติดเขตทางละโว้ด้วย...ทีหลังต่อมาอีเขมรในดินแดนประเทศสยามทั่วไปได้พ่ายแพ้แก่กำลังไทยเราหมด จนชาติเราเป็นเจ้าของใหญ่ปกครองดินคนสยามอยู่บัดนี้ การแผ่อำนาจนี้เป็นของพวกพระเจ้าอู่ทองได้กระทำ เพราะได้เปรียบลงไปทางใต้ได้รวดเร็ว ได้ทางออกทะเลในคุุโขทัยเขมรเลยเห็นได้มีสิ่งเจ้าซึ่งเป็นครึ่งเขมรครึ่งไทยเป็นหลานลูกน้องของขุนรามกำแหงมาเอาราชสมบัติ ซึ่งเป็นไปไม่ได้โดยง่าย เพราะไม่มีผู้อื่นจริง ๆ เจ้าเขมรไทยซึ่งมาครองราชย์สมบัติในกรุง คุุโขทัยต่อไปนี้ก็รู้สึกขัดว่าต้องเอาใจคนไทย. ไม่ใช่ว่าจะกระตือรือร้นกว่าเขมรกลับมาตีเมืองไทยได้หาได้. เขมรมาเป็นกระษัตริย์ในเมืองไทย อย่างเจ้าอานโนเวอร์ไปเป็นกระษัตริย์กรุงอังกฤษนั้น. ประโยชน์

สำหรับฝ่ายลพบุรีก็มีอยู่. ว่าอย่างไรก็คงไม่รบกวนละไว้
จนสาบสูญเสียหายอย่างนครชุมเท่านั้น...”

(National Archives of Thailand.
Moro.6Bo/38, 1893 - 1924 เน้นโดยผู้เขียน)

ความสนใจต่อการสร้างชาติทำให้สุโขทัยกลายเป็นจุดกำเนิดของชาติไทย ตั้งแต่ทศวรรษที่ 2450 เป็นต้นมา ทั้งจาก *เที่ยวเมืองพระร่วง* และจารึก³ รวมทั้งพระราชนิพนธ์พงศาวดารฉบับราชหัตถเลขาของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อ พ.ศ. 2457 ที่นับว่าสุโขทัยเป็นยุคก่อนอยุธยา⁴ (Winichakul 2015: 145 - 448) ทำให้ความคิดนี้สืบต่อมาอย่างมีนัยสำคัญ โดยเฉพาะหลวงวิจิตรวาทการ ที่ได้เขียนหนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย สุโขทัย อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์ โดยมองว่าสุโขทัยเป็นอาณาจักรที่ดีที่สุดก่อนจะเสื่อมในสมัยหลัง เป็นเหมือนรัฐในอุดมคติ (Wichitwathakan 2018) แม้แต่งานในสมัยหลังของ วินัย พงศ์ศรีเพียร (Pongsripian 2020) ก็มีข้อเสนอในท่วงทำนองนั้น

กล่าวได้ว่า งานเขียนในกลุ่มนี้ใช้สุโขทัยเป็นจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์ไทย และได้สร้างรุ่งอรุณของประวัติศาสตร์ชาติในช่วงการเปลี่ยนแปลงจากรัฐจารีตสู่รัฐสมัยใหม่ ถือเป็นการสร้างพื้นที่ความทรงจำใหม่ให้กับรัฐและอาณาจักร⁵ และมี

³ ส่วนหนึ่งเป็นผลงานของยอร์ช เซเดส์.

⁴ และการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2456 - 2557 ก็แสดงถึงความสำคัญของหัวเมืองในบริเวณนี้ ที่เชื่อมโยงกับกรุงเทพฯ อย่างแน่นแฟ้น.

⁵ ขณะที่วิทยานิพนธ์ของ วริศรา ตั้งการคำวนิช เรื่อง *รุ่งอรุณแห่งความสุข: การสร้างประวัติศาสตร์สุโขทัย พ.ศ. 2450 - 2534* อธิบายจุดเริ่มต้นของรัฐไทยใหม่เพื่อถอดรื้อมายาคติเกี่ยวกับรัฐสุโขทัยที่เป็นรัฐแห่งแรกของคนไทยตามความเข้าใจของคนทั่วไป ประวัติศาสตร์สุโขทัยถูกสร้างมาจากอุดมการณ์ของความคิดเรื่องชาตินิยมผ่านชนชั้นนำสยาม และความหมายของพระร่วงในฐานะการรับรู้ของชนชั้นนำของสยามคือเป็นกษัตริย์ของสุโขทัย เป็นคนละเรื่องกับพระร่วงในฐานะความเข้าใจของชาวบ้านที่ความหมายว่าพระร่วงคือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ในเชิงประวัติศาสตร์นิพนธ์ งานของวริศราได้คำถามต่อประวัติศาสตร์สุโขทัย ถือได้ว่าได้แย้งกับประวัติศาสตร์สุโขทัยกระแสหลักที่มีมาแต่เดิมในฐานะรัฐในอุดมคติ (Tangkawanich 2012: 203 - 218) อย่างไรก็ตาม ก็ยังไม่ประสบความสำเร็จในการสร้างคำอธิบายใหม่นี้มากนัก.

อิทธิพลต่อการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์หัวเมืองฝ่ายเหนือที่อาณาบริเวณอยู่ในอารยธรรมสุโขทัยตามไปด้วย

โครงเรื่องประวัติศาสตร์บ้านเมืองและความเป็นไทย ยังปรากฏในเอกสารการเดินทาง มีโครงเรื่องอิงอยู่กับประวัติศาสตร์ไทย โดยการเขียนจดหมายเหตุการเดินทางแพร่หลายในหมู่ชนชั้นนำ (Sunthornmtepkijjarak 2020) โดยเฉพาะเอกสารเรื่องเที่ยวเมืองต่าง ๆ⁶ (Sommot Amarabhanhu and Damrong Rajanubhab 1918) จะบรรยายถึงภูมิประเทศ ประวัติศาสตร์ของมณฑลต่าง ๆ จากการศึกษาของนพปฎล กิจไพบูลทวี เรื่อง *งานเขียนเกี่ยวกับการเดินทางของชนชั้นนำกับการสร้างความเป็นไทย ทศวรรษ 2440 - ทศวรรษ 2500* พบว่า กระบวนการสร้างความรู้นี้มีได้เกิดขึ้นด้วยการควบคุมและการเอาตนเองเป็นศูนย์กลางของชนชั้นนำเพียงอย่างเดียว แต่เกิดจากชนชั้นนำอธิบายประวัติศาสตร์และโบราณคดีจากการค้นคว้าก่อนการเดินทาง แต่การกำหนดองค์ความรู้ไม่ได้ไปตามชนชั้นนำทั้งหมด เนื่องจากชนชั้นนำต้องไปปฏิสัมพันธ์กับพื้นที่ บางครั้งก็ต้องเปลี่ยนมุมมองจากข้อมูลที่ตนเองได้รับมาใหม่จากผู้คนและสถานที่ด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม จุดหมายปลายทางของชนชั้นนำต่อการเดินทางนี้ เป็นการรวบรวมเรื่องราวของบ้านเมืองเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับสยาม ดังนั้น เนื้อหาจึงมีทั้งผสมกลมกลืน ปะทะ ขัดแย้ง กันอยู่เสมอ แม้บางโครงเรื่องของชนชั้นนำจะขัดกันบ้างบางครั้ง แต่จุดหมายปลายทางเป็นสิ่งเดียวกันคือการจินตนาการถึงความเป็นไทย (Kitphaiboonavee 2021) ดังพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตำราจารภาพ *เรื่องเที่ยวต่าง ๆ ภาค 3 เล่าเรื่องเที่ยวเมืองเพชรบูรณ์* (Damrong Rajanubhab 1931: 28 - 29) ได้อธิบายประวัติศาสตร์เมืองเพชรบูรณ์ว่า

“ตัวเมืองเพชรบูรณ์เป็นเมืองโบราณ พิเคราะห์ดูเห็นว่า
เป็นเมืองที่ได้สร้างมา 2 ยุค แต่สร้างในที่อันเดียวกัน
สิ่งสำคัญคือ พระมหาธาตุแล้วตัวของก่อสร้างซึ่งเป็นที่

⁶ ดู สุนทรเทพกิจจารักษ์, พระยา. (ทอง จันทรางศุ). *ระยะทางไปมณฑลพายัพ พระพุทธศักราช 2465*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2563.

สังเกต ทำให้เข้าใจว่าเมืองเพชรบูรณ์ที่สร้างยุคแรกนั้น
ดูเหมือนจะสร้างเมื่อเมืองเหนือ คือเมืองสุโขทัย
พิษณุโลกเป็นเมืองหลวง สังเกตตามแนวกำแพงเมืองซึ่ง
เอาน้ำไว้กลางเช่นเมืองพิษณุโลก จะกว้างยาวด้านละ
20 เส้น เมื่อสร้างยุคที่ 2 นั้นเข้าใจว่าจะได้สร้างใน
แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ มีป้อมแลกำแพงก่อด้วยอิฐ
ปนศิลา สันฐานคล้ายเมืองนครราชสีมา แต่เล็กแลเตี้ย
กว่าเตี้ยกว่า เอาน้ำไว้กลางเมืองเหมือนกัน แต่ร่น
แนวกำแพงเมืองเข้ามาเล็กกว่าเมืองเก่า เมืองเพชร
บูรณ์ที่ได้สร้างทั้ง 2 ยุค พิจารณาตามภูมิแผนที่เห็นว่า
สร้างสำหรับป้องกันข้าศึกซึ่งจะมาทางฝ่ายเหนือ
เหมือนกัน เพราะสร้างเมืองประชิดโคกป่าข้างเหนือ
เอาน้ำไว้ข้างใต้เมืองทั้งสิ้น เมื่ออ่านพงศาวดารก็
ได้สมความจริง ด้วยทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกลงมา
คราวใด ก็ยกมาทางริมน้ำลี้กนี้แทบทุกคราว”

(Damrong Rajanubhab 1931: 9)

โครงเรื่องประวัติศาสตร์เพชรบูรณ์ทำนองนี้มีใช้การอธิบายตัวตนของท้องถิ่น
อย่างอิสระ แต่เป็นการอธิบายความเชื่อมโยงกับสุโขทัย และอยุธยา นอกจากนั้น การ
บรรยายประวัติศาสตร์ในยุคของการสร้างรัฐชาติจากการเดินทางโดยสมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพ โดยใช้ความรู้ด้านจารึกประกอบข้อสันนิษฐาน และแสวงหา
ด้านการนิยามชื่อหัวเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองกำแพงเพชร ที่ว่า

“...ที่จริงก็ได้เคยมาเมืองกำแพงเพชรถึง 5 ครั้งเที่ยวนี้
โบราณวัตถุทางฝั่งตะวันออกได้เคยถ่ายรูปแต่ก่อนแล้ว
โดยมาก เมืองกำแพงเพชรมีปัญหาในทางโบราณคดี
ประหลาดอยู่อย่าง 1 ที่ในจารึกสุโขทัยไม่ปรากฏ
เรียกชื่อว่าเมืองกำแพงเพชรเลย จารึกของพ่อขุน

รามคำแหงก็ไม่กล่าวถึง ในจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไทยที่วัดมหาธาตุก็เรียกว่าเมืองนครชุม แต่ว่าในหนังสือเก่ากรุงศรีอยุธยา แม้ในรัชกาลพระเจ้าอู่ทองอันตรงกับรัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไทย (มีอยู่ในบานแพนกกกฎหมายในลักษณะลักพาบท 1) เรียกว่าเมืองชากังราว “เมืองกำแพงเพชร” เป็นคู่กัน ในหนังสือพระราชพงศาวดารตอนสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ตีเมืองเหนือ ก็ว่า “เสด็จไปตีเมืองชากังราว” ดังนี้ ตามหลักฐานทางโบราณวัตถุ เมืองตรงนี้มี 2 เมือง เมืองเก่าอยู่ฝั่งตะวันตกตรงปากคลองสวนหมาก ซึ่งได้พรรณามาแล้ว สันนิษฐานว่าเดิมจะเรียกว่าเมืองชากังราว เปลี่ยนชื่อเมืองนครชุมเมื่อราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัย เมืองใหม่อยู่ทางฝั่งตะวันออกให้ชื่อว่าเมืองกำแพงเพชร แต่สร้างภายหลังรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราช จึงไม่ปรากฏชื่อในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ในจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไทยประสงค์จะกล่าวถึงแต่แต่เจดีย์สถานในวัดมหาธาตุที่อยู่ในเมืองตะวันตก จึงไม่กล่าวถึงเมืองกำแพงเพชร ซึ่งมีหลักฐานเชื่อได้ว่าสร้างในรัชกาลนั้น เมืองกำแพงเพชรสร้างบนที่มีลำน้ำเก่าและใหม่เป็นคู ทำปราการด้วยศิลาแลงบนเชิงเทิน คงเห็นว่าเป็นเขื่อนชั้นธม่นคง จึงให้ชื่อว่าเมืองกำแพงเพชร มีคักด้นับเป็นราชธานีอันหนึ่ง หรือเป็นเมืองซึ่งลูกหลวงครอง จึงมีพระราชวังปรากฏอยู่ โบราณสถานที่เมืองกำแพงเพชรทางฝั่งตะวันออกมีอยู่ 2 ตำบล คือในเมืองตำบล 1 ที่อรัญญิกนอกเมืองทางด้านตะวันออกห่างเมืองออกไปสัก 10 เส้นอีกตำบล 1 กระบวรการก่อสร้างครั้ง

ราชวงศ์พระร่วงดูเหมือนเล่าว่าวัดที่อัญญิกเมืองกำแพง
เพ็ชรนี้มีมือจะดีกว่าที่ไหน ๆ หมด แม้ที่เมืองสวรรค์โลก
สุขุขทัยก็สู้ไม่ได้ แต่มาคราวนี้ไม่มีเวลาพอจึงมิได้ไปชม”
(Damrong Rajanubhab 1931: 28 - 29)

ชนชั้นนำพยายามอธิบายความสืบเนื่องยาวนานของชาติจากจารึกสุโขทัยเป็นศูนย์กลางของข้อมูลในการอธิบาย โดยที่ไม่ได้สนใจอธิบายโบราณวัตถุในท้องถิ่นต่าง ๆ โดยตัวมันเอง การเขียนเรื่องราวของบ้านเมืองของชนชั้นนำ จะส่งผลต่อมาในโครงเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่แพร่หลายขึ้นในช่วงหลัง งานข้างต้นที่พยายามอธิบายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนอกเหนือจากจารึกการเขียนพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์ชาติแบบเดิม จึงเป็นการสร้างความชอบธรรมของการยืนยันสิทธิของสยามเหนือท้องถิ่นต่าง ๆ อีกทั้งเป็นการสร้างสิทธิธรรมในการอธิบายความหมายของชาติ ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นปัญหาของการอธิบายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ยึดโยงหรือเป็นส่วนหนึ่งของชาติ โดยไม่เห็นพลวัตของท้องถิ่น และที่สำคัญไปกว่านั้นโครงเรื่องของประวัติศาสตร์ที่กล่าวมาในหัวข้อนี้ ในเวลาต่อมาก็ได้พัฒนามาเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นราชาชาตินิยมไปในที่สุด (Winichakul 2019b) ดังนั้น โครงเรื่องประวัติศาสตร์นิพนธ์ของหัวเมืองฝ่ายเหนือยุคเริ่มต้น จึงมีฐานะเป็นแค่ส่วนต่อขยายของประวัติศาสตร์ชาติ เพื่อคำจูนให้ชาติมั่นคงเก่าแก่ยาวนานและมีอารยธรรม

การเขียนประวัติศาสตร์เพื่อสร้างตัวตนของหัวเมืองฝ่ายเหนือ (เหนือตอนล่าง)

การเขียนประวัติศาสตร์หัวเมืองฝ่ายเหนือ หรือภาคเหนือตอนล่าง มีโครงเรื่องที่ทั้งสืบต่อมาจากอดีตผ่านพงศาวดาร เรื่องเล่าในฐานะส่วนต่อขยายความทรงจำของการสร้างชาติ ขยับขยายมาเป็นการเขียนท้องถิ่นในประวัติศาสตร์ชาติ จนมีการเปลี่ยนทิศทางการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ภายใต้กระแสประวัติศาสตร์ท้องถิ่น กระทั่งประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเองไม่มีที่ทางที่อิสระ ส่งผลให้ท้องถิ่นต้องดิ้นรนต่อรองในการเขียนเรื่องเล่าตนเองในประวัติศาสตร์ชาติอีกครั้ง ประวัติศาสตร์นิพนธ์หัวเมือง

ฝ่ายเหนือก็อยู่ท่ามกลางการต่อสู้ของสนามความทรงจำนั้นเช่นกัน ดังจะเห็นในโครงเรื่องต่าง ๆ

โครงเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในพื้นที่ประวัติศาสตร์ชาติผ่าน การปกครองและเศรษฐกิจ

การปฏิรูประบบราชการ เช่น การตั้งมณฑลเทศาภิบาลและการสร้างอำนาจเหนือพื้นที่จากรัฐส่วนกลาง⁷ การรวมเมืองต่าง ๆ สร้างเป็นจังหวัดใหม่ขึ้นมา ไม่เพียงแต่เป็นการสร้างพื้นที่ใหม่ที่เป็นหน่วยการปกครองเท่านั้น แต่ยังเป็นหน่วยในการสร้างสำนึกที่มีต่อพื้นที่นั้น ๆ ด้วยการนิยามตามพื้นที่ที่อาศัย แต่เมื่อเกิดการสร้างหน่วยการปกครองที่เรียกว่า “จังหวัด” ทำให้สำนึกและการนิยามตัวตนของผู้คนในพื้นที่ถูกนิยามด้วยความเป็นจังหวัด เป็นการทำลายสำนึกแบบเดิม การเปลี่ยนชื่อการย้ายเขต การสร้างหน่วยการปกครองแบบใหม่เช่นนี้สัมพันธ์กับการสร้างตัวตนสำนึก อัตลักษณ์ และความเป็นประวัติศาสตร์ของผู้คนในพื้นที่นั้น ๆ รวมถึงกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของผู้คนในชาติด้วย⁸ (Samnieng 2021) และมีอิทธิพลต่อการเขียน

⁷ ด้านที่คนไม่ค่อยพูดถึงคือการสร้างพื้นที่ใหม่ของการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ควรจะหลุดพ้นแนวคิดอาณานิคมภายใน (internal colonialism) ที่เสนอโดยรัฐส่วนกลาง เช่น เชียงรายเป็นจังหวัดหนึ่งที่ทำให้เราเห็นถึงการรวมพื้นที่ต่าง ๆ แล้วสร้างเป็นจังหวัดใหม่ขึ้นมา เดิมทีเชียงรายเป็นเมืองในบังคับที่อยู่ภายใต้การปกครองของเชียงใหม่ อำเภอฝาง อำเภอแม่สายและอำเภอไชยปราการเคยเป็นพื้นที่ของเชียงราย และกลายเป็นส่วนหนึ่งของเชียงใหม่ในภายหลัง หรืออำเภอเทิง เชียงคำ จุน ปงที่เคยขึ้นกับเมืองน่าน เมื่อมีการตั้งเมืองขึ้นมาใหม่ก็ถูกดึงไปเป็นส่วนหนึ่งของเชียงราย หรืออำเภอพานเคยเป็นเมืองขึ้นของลำพูนก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของเชียงรายเช่นกัน เชียงรายจึงเป็นตัวแทนของการสร้างอาณานิคมที่รัฐสยามดึงเมืองต่าง ๆ ในรัฐจารีตแบบเดิมมาสร้างเป็นจังหวัดใหม่ขึ้นมา ดูการเปลี่ยนย้ายเขตพื้นที่ใหม่ที่ส่งผลต่อการสร้างสำนึกใหม่ และจำลองความเป็นอาณานิคมได้ที่นี้ประกาศกระทรวงมหาดไทย ประกาศยกเมืองเชียงรายเป็นเมืองจัดความณฑลพายัพ, ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 27 หน้า 426 http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2453/D/426_2.PDF.

⁸ ดูเพิ่มเติมใน, ชัยพงษ์ สำเนียง. *ประวัติศาสตร์เมืองแพร่: รัฐจารีตสู่การสร้างอาณานิคมภายในภายใต้วาทกรรม “รัฐชาติ”*. พิษณุโลก: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2564. ในบทที่ 5 และ 6 ที่ได้อธิบายการสร้างพื้นที่และเปลี่ยนสำนึกใหม่ผ่านการจัดหน่วยการปกครองในรูปจังหวัด.

ประวัติศาสตร์ที่มองท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของชาติตามไปด้วย

การศึกษาหัวเมืองฝ่ายเหนือในฐานะการปฏิรูปการเมืองการปกครองสมัยใหม่ เช่น การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2437 - 2453 ของ ศิริวรรณ นุ้ยเมือง (Nuymeuang 1978) เป็นงานอีกชิ้นที่ได้อธิบายถึงพิษณุโลกในระบบราชการที่มีการสร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ในเวลานั้นพิษณุโลกมีฐานะเป็นมณฑลที่จัดตั้งขึ้นเพราะเหตุผลทั้งจากภายในและภายนอกราชอาณาจักรที่สะท้อนถึงการยึดโยงกับรัฐส่วนกลาง เพราะพิษณุโลกมีพื้นที่บริเวณชายแดนที่ขัดแย้งกับฝรั่งเศสที่ทำให้รัฐบาลต้องเข้ามาจัดการแก้ไขปัญหา โดยส่งข้าหลวงเทศาภิบาลเข้ามาดูแลจัดการมณฑลพิษณุโลกในหลายด้าน เห็นว่ามณฑลพิษณุโลกเป็นศูนย์กลางการค้าที่เชื่อมภาคกลางกับภาคเหนือ จึงต้องมีการสร้างถนนหนทาง การสุขาภิบาล การจัดการศึกษา เป็นต้น

ประวัติศาสตร์ภาพรวมของภาคเหนือตอนล่าง ยังพบว่าม้งานที่เน้นศึกษาเฉพาะจังหวัดใดจังหวัดหนึ่งโดยเฉพาะพิษณุโลก ดังจะเห็นได้จากการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก โดยวิทยาลัยครูพิบูลสงคราม พ.ศ. 2522 - 2528 พบว่าการศึกษาประวัติศาสตร์พิษณุโลกส่วนใหญ่จะศึกษาช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยา ส่วนในงานของ ศิริวรรณ นุ้ยเมือง (Nuymeuang 1978) ให้ภาพพิษณุโลกสมัยมณฑลเทศาภิบาล รวมไปถึงเอกสารรวมเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก ค้นคว้าโดยคณาจารย์วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม (พ.ศ. 2535) เอกสารประกอบการเรียนสังคมศึกษา รายวิชาท้องถิ่นของเรา จังหวัดพิษณุโลก รวบรวมโดย สุภรณ์ สงวนให้ (Stapanawatana 2003) งานเหล่านี้ถือเป็นงานบุกเบิกการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือตอนล่างในยุคแรก โดยเน้นที่จังหวัดพิษณุโลกซึ่งถือเป็นศูนย์กลางของภูมิภาคเหนือตอนล่าง

นอกจากนี้ยังมีการเขียนประวัติศาสตร์หัวเมืองฝ่ายเหนือในฐานะชุมทางการค้าของภาคเหนือตอนล่างที่ยึดโยงล้านนา หลวงพระบางและกรุงเทพฯ หัวเมืองเหนือในอดีตจึงเป็นทั้งแหล่งผลิตสินค้าและชุมทางของผู้คน อีกทั้งเป็นพื้นที่เร้นรัฐในแง่ที่ผู้คนที่ต้องการหลบหนีจากความเป็นไพร่ทาสได้มาก่อร่างสร้างชุมชนในพื้นที่นี้ และด้วยภูมิศาสตร์หัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นพื้นที่รอยต่อกับเมืองอื่น ๆ จึงทำให้พื้นที่นี้มีผู้คน สินค้า ผ่านเข้าออกอย่างต่อเนื่อง แม้ในทางการเมืองพื้นที่ภาคเหนือตอนล่าง

ได้รับการวางตำแหน่งแห่งที่เป็นเพียงส่วนหนึ่งของอาณาจักรส่วนกลางดังที่กล่าวไป แต่ในทางเศรษฐกิจพื้นที่นี้มีความสำคัญโดยยังยึดโยงกับอาณาจักรสำคัญตอนบน โดยเฉพาะอาณาจักรล้านนา เนื่องจากในแง่เศรษฐกิจหัวเมืองฝ่ายเหนือมีบทบาทในฐานะที่เป็นพื้นที่เก็บส่งของป่าไปยังอยุธยาอย่างยาวนาน จนถึงต้นรัตนโกสินทร์ (Eoseewong 2005) และจากการศึกษาเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) ขวัญเมือง จันทโรจณี (Chantarochanee 1991) อธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือเกิดทั้งจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก และผลกระทบทางเศรษฐกิจไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะกับหัวเมืองรายรอบกรุงเทพฯ เนื่องจากการยกเลิกหัวเมืองฝ่ายเหนือช่วง พ.ศ. 2318 - 2319 ทำให้เกิดการเทครัวผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือลงสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ประชากรหัวเมืองฝ่ายเหนือจึงร่วงโรยไป ในขณะที่รัฐส่วนกลางในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังต้องทำสงครามกับเพื่อนบ้านและก่อร่างสร้างเมือง จึงให้ความสำคัญกับการค้าเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะการค้าของป่า โดยแหล่งผลิตสินค้าของป่าที่สำคัญก็คือหัวเมืองฝ่ายเหนือ จำนวนไพร่หัวเมืองฝ่ายเหนือเริ่มเข้าสู่ภาวะปกติเมื่อมีการอพยพครั้งใหญ่ของชาวมอญ ใน พ.ศ. 2358 และเพิ่มมากขึ้นเมื่อเกิดวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 วัฒนธรรมทั้งมอญและลาวเริ่มหลั่งไหลเข้าสู่หัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยเฉพาะ พิษณุโลก พิษณุ สวรรคโลก สุโขทัย และตาก เมื่อบวกเข้ากับบทบาทของชาวจีนที่เป็นเจ้าภาษีอากร ทำให้คนเหล่านี้มีบทบาทในการส่งส่วย ของป่า หรือผลประโยชน์ให้แก่รัฐ จนกระทั่งทำให้เกิดความขัดแย้งกับคนในท้องถิ่น

พื้นที่หัวเมืองฝ่ายเหนือยังเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญ จากการศึกษาของ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (Stapanawatana 2003) เรื่อง *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง* ที่ศึกษาเศรษฐกิจก่อนรัตนโกสินทร์จนถึงช่วง พ.ศ. 2520 ซึ่งให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของชุมชนท้องถิ่นผ่านเศรษฐกิจที่แบ่งออกเป็น 4 ช่วง กล่าวคือ 1) ยุคก่อนรัตนโกสินทร์ ภาคเหนือตอนล่างถือเป็นเมืองหน้าด่านของอาณาจักรอยุธยา มีความสำคัญต่อการเดินทัพของพม่า และยังไม่ค่อยมีชุมชนหรือผู้คนมากนัก หมู่บ้านส่วนใหญ่ในปัจจุบันนี้เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงรัตนโกสินทร์ประมาณ 200 ปีมานี้ และเกิดจากการถูกกวาดต้อนเข้ามาในช่วงสงคราม 2) ยุครัตนโกสินทร์ถึงประมาณ พ.ศ. 2520 ผู้คนเริ่มอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำน่านและน้ำยมจากการหนีภัย

สงคราม และมากขึ้นในช่วงที่มีการสร้างรถไฟสายเหนือแล้วเสร็จ อาชีพหลักคือการทำนาและจับปลา และเริ่มมีการถางป่าปลูกข้าวไร่ ข้าวโพด มันสำปะหลัง ถั่วเหลือง อ้อย ฯลฯ 3) ช่วงหลัง พ.ศ. 2520 ประชากรเพิ่มมากขึ้น การปลูกพืชไร่ขยายตัวอย่างมาก เน้นการผลิตเพื่อขาย ต้นทุนในการทำเกษตรสูงขึ้นมาก ที่ดินเริ่มมีจำนวนจำกัด คนที่ไม่มีที่ดินต้องประกอบอาชีพรับจ้าง และ 4) ช่วงทศวรรษ 2540 ป่าแทบจะไม่เหลือ ทำให้การถางป่าเพื่อทำพื้นที่เพาะปลูกเป็นไปได้ต่อไปแล้ว ชาวบ้านต้องหันมาใช้ที่ดินอย่างคุ้มค่าและเข้มข้นมากขึ้น มีการปลูกพืชที่มีราคาดีแต่ใช้ที่ดินจำกัดหรือเปลี่ยนไปทำอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานในครอบครัว โดยเฉพาะการผลิตสินค้าที่มาจากภูมิปัญญาท้องถิ่น

ขณะที่งานของสุภาพร ขอผล (Khopol 1991) เจาะไปที่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ 5 หลังจากทั่วหัวเมืองต่าง ๆ ได้เปลี่ยนรูปแบบเศรษฐกิจเป็นการปลูกพืชเพื่อการพาณิชย์ ในช่วง พ.ศ. 2448 - 2484 (Khopol 1991) โดยราษฎรเริ่มปลูกข้าว ฝ้าย ยาสูบ และพืชเพื่อขาย เกิดพ่อค้าคนกลางที่เป็นชาวบ้านในการนำสินค้าดังกล่าวมาแลกเปลี่ยนกับสินค้าจำพวกกะปิ เกลือ ผ้า เครื่องโลหะ อีกทั้งมีการแลกเปลี่ยนในระดับหมู่บ้านอย่างกว้างขวาง ไม่เพียงแต่พ่อค้าท้องถิ่น พ่อค้าข้ามแดนยังนำสินค้าจากตอนเหนือ และมะละแหม่งเข้ามาทางด้านแม่สอดด้วย ทำให้เกิดแหล่งการค้าในพื้นที่ทำอิฐ (อุตรดิตถ์) ท่าโพธิ์ (อุตรดิตถ์) ปากน้ำโพ (นครสวรรค์) และแม่สอด โดยมีพิษณุโลกเป็นแหล่งพักสินค้าที่สำคัญ และได้กล่าวถึงพื้นที่สำคัญในการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ยาสูบในเพชรบูรณ์ พืชไร่และพืชผักต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก นอกจากนี้ยังมีการทำประมงและการทำป่าไม้อีกด้วย แต่ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาพรวมยังมีไม่มากนัก จนกระทั่งมีการสร้างทางรถไฟขึ้นได้ทำให้เศรษฐกิจการค้าขยายตัว เกิดการอพยพโยกย้ายของผู้คนเข้ามา ผลผลิตที่ขยายเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจนคือข้าว พ่อค้าที่มีบทบาทสำคัญมากขึ้นคือชาวจีน ชาวจีนยังได้ก่อตั้งโรงสีจำนวนมากในภาคเหนือตอนล่าง และยังมีบทบาทในการส่งออกข้าวและพืชชนิดอื่น ๆ ตลอดจนการนำสินค้าสำเร็จรูปจากกรุงเทพฯ เข้ามายังภูมิภาคนี้ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้การดำรงชีวิตของผู้คนสะดวกสบายมากยิ่งขึ้น แต่ก็เกิดปัญหาเรื่องการถือครองที่ดิน ความต้องการที่ดินมีมากขึ้นเพราะจำนวนคนที่อพยพเข้ามามีมากขึ้น ที่ดินจึงมีราคา และก่อให้เกิดกรณีพิพาทแย่งชิงกรรมสิทธิ์ในที่ดิน

ส่วนบริเวณที่อยู่ห่างไกลออกไปจากเส้นทางรถไฟอาจจะยังไม่ได้ผลกระทบมากนัก

งานที่ศึกษาเกี่ยวกับเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์มาจนถึงช่วงทศวรรษ 2540 ซึ่งเป็นช่วงที่เกิดเหตุการณ์สำคัญทางเศรษฐกิจหลายประการ และเป็นงานที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดหรือคำอธิบายเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย เป็นต้นว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เป็นผลมาจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 ตามแนวคิดสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแบบฉัตรทิพย์ นาถสุภา (Faculty of Economics, Thammasat University 1990) การเปลี่ยนแปลงของสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ บทบาทของชนชั้นกรรมพี ตามคำอธิบายของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (Eoseewong 2000) การปฏิรูปการเมืองการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 รวมทั้งอิทธิพลของเจ้าอาณานิคมที่มักพบในคำอธิบายของนักวิชาการประวัติศาสตร์ไทย เช่น สุนทรีย์ อาสะวไย (Asawai 1987) ปิยนาล บุนนาค (Bunnag 1975) เป็นต้น

นอกจากการผลิตเพื่อขายแล้ว การขยายตัวของเส้นทางรถไฟยังก่อให้เกิดการปลูกข้าวตั้งแต่ นครสวรรค์ พิจิตร และพิษณุโลก อีกทั้งการส่งเสริมของข้าหลวงเทศาภิบาล ทำให้การปลูกข้าวและพืชเศรษฐกิจขยายตัว งานของ ญัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว (Sakulliao 2018) พบว่าในช่วง พ.ศ. 2445 - 2447 พื้นที่ทำการเพาะปลูกข้าวของมณฑลนครสวรรค์เพิ่มขึ้นจากเดิมร้อยละ 49 และมณฑลพิษณุโลกเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 142 ทั้งยังมีการผลิตสินค้าเช่นปลาแห้ง ปลาอย่าง ยาสูบ เพื่อการส่งออก รวมถึงการขยายตัวของอุตสาหกรรมป่าไม้ อีกทั้ง ยังมีพ่อค้าจีนมีการอพยพมาทั้งทางน้ำและทางรถไฟมายังในพื้นที่นี้ พ่อค้าคนกลางจึงมีบทบาทเพิ่มมากขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยเฉพาะตัวเมืองและย่านการค้า อาทิ เมืองนครสวรรค์ปากน้ำโพที่ได้กลายมาเป็นศูนย์กลางที่สำคัญแห่งหนึ่งของหัวเมืองฝ่ายเหนือ (Buddhabhumhitak 2002)

ความสนใจการขยายตัวทางเศรษฐกิจในพื้นที่ภาคเหนือตอนล่างหลังการขยายตัวด้านการคมนาคม โดยเฉพาะหลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ เช่นงานของ เพียงใจ เจริญโสพล (Jareonsoon 1994) ที่ให้ความสนใจกับกลุ่มคนจีนที่มีได้รับประโยชน์จากการพัฒนาดังกล่าวในช่วง พ.ศ. 2448 - 2488 เธอเสนอว่าลักษณะทางภูมิศาสตร์และการคมนาคมของภาคเหนือตอนล่างเอื้อต่อการติดต่อกับกรุงเทพฯ และยังดึงดูดให้ชาวจีนอพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในช่วงรัชกาลที่ 2 - 3

ซึ่งเป็นผลมาจากนโยบายสนับสนุนของรัฐบาลด้วย ชาวจีนพวกแรกที่เข้ามาจับตลาดในการเป็นเจ้าภาษีนายอากรและประกอบการค้า รวมไปถึงการค้าไม้สัก การค้าข้าว ต่อมาเมื่อมีเส้นทางรถไฟเกิดขึ้นผ่านภาคเหนือตอนล่างตั้งแต่ พ.ศ. 2448 ทำให้เกิดการขยายตัวของการค้าข้าวมากขึ้น จน พ.ศ. 2464 ภาคเหนือตอนล่างมีสถานีขนส่งข้าวจำนวน 12 สถานี และเมื่อรัฐบาลยกเลิกการระบบเจ้าภาษีนายอากรใน พ.ศ. 2462 ชาวจีนจึงหันมาผลิตและค้าข้าวแทน นอกจากจะเป็นพ่อค้าข้าวเปลือกแล้วยังเป็นนายทุนเงินกู้ด้วย ชาวนาส่วนใหญ่จึงเป็นฝ่ายเสียเปรียบพ่อค้าจีน แม้ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สองจะประสบปัญหาการค้าข้าว แต่ชาวจีนยังมีรายได้จากการให้กู้เงินมากขึ้น เพราะชาวนาอดอยากต้องการกู้เงินมากขึ้น บทบาทดังกล่าวของชาวจีนกระตุ้นให้คนในพื้นที่ต้องขยายพื้นที่ปลูกข้าวเพิ่มขึ้น อีกทั้งยังทำให้วิถีชีวิตของผู้คนต้องสัมพันธ์กับระบบเงินตรา และเกิดชุมชนเมือง รวมไปถึงความเจริญต่าง ๆ ตามมาด้วย

อีกทั้งงานของ อาภรณ์ บัวคล้าย (Buaklai 1991) ที่สนใจพื้นที่นครสวรรค์ที่เป็นศูนย์กลางความเจริญของภาคมาตั้งแต่อดีตจนถึงจนถึงทศวรรษ 2530 จากสภาพภูมิประเทศที่ทำให้การเพาะปลูกพืชผลมีความอุดมสมบูรณ์ และมีโครงข่ายการคมนาคมที่ดีสามารถเชื่อมโยงเศรษฐกิจกับเมืองต่าง ๆ ที่รายรอบได้ กระทั่งกลายเป็นศูนย์กลางการค้า โดยเฉพาะการรวบรวมและกระจายสินค้า เป็นเสมือนศูนย์กลางการค้าส่ง เมื่อบวกกับนโยบายการพัฒนาเมืองหลักส่วนภูมิภาคของรัฐบาลตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530 - 2534) ก็ยิ่งทำให้การค้าเจริญเติบโตขึ้น โดยเฉพาะการค้าส่งผลผลิตด้านเกษตรกรรมไปยังกรุงเทพฯ ที่เชื่อมต่อกับส่วนอื่น ๆ ของประเทศ และสถานประกอบการค้าส่งเมืองนครสวรรค์ที่นำเข้าสินค้ามาจากกรุงเทพฯ มากที่สุด รองลงมาคือภาคเหนือตอนล่าง และกระจายไปยังจังหวัดอื่นในภาคเหนือตอนล่าง

ทั้งนี้ทั้งนั้น ยังมีงานที่แตกต่างจากงานที่กล่าวถึงข้างต้น คืองานของ วิทวัส ลิ้มศิริตระกูล (2559) ที่ศึกษา บทบาทของสินเชื้อมือของธนาคารพาณิชย์ที่มีต่อการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจในเขตภาคเหนือตอนล่าง (Limsiritrakul 2016) ผลการศึกษาพบว่าภาคเหนือตอนล่างมีสัดส่วนของสินเชื่อและผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัดนอกภาคการเกษตรมากกว่าภาคการเกษตร โดยจังหวัดนครสวรรค์เป็นจังหวัดที่มี

ปริมาณสินค้ามากที่สุด รองลงมาคือพิษณุโลก ในขณะที่กำแพงเพชรเป็นจังหวัดที่มีมูลค่าผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัดมากที่สุด รองลงมาคือนครสวรรค์ สาขาเศรษฐกิจหลักที่สำคัญที่สุดของภาคเหนือตอนล่าง ได้แก่ สาขาเกษตรกรรม การค้าสัตว์ และการป่าไม้ แต่กำแพงเพชรและตากมีสาขาเศรษฐกิจหลักที่สำคัญที่สุดคือการทำเหมืองแร่และเหมืองหิน ส่วนพิษณุโลกเติบโตด้านบริการด้านสุขภาพและงานสังคมสงเคราะห์ แม้ว่าเศรษฐกิจที่สำคัญ ๆ ของภาคเหนือตอนล่างมีความเติบโต แต่กลับพบว่าทำให้สินค้าของธนาคารพาณิชย์ไม่สัมพันธ์กับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจหรือผลิตภัณฑ์มวลรวมของจังหวัดในเขตภาคเหนือตอนล่าง เนื่องจากธนาคารพาณิชย์ทั่วไปส่วนใหญ่ยังไม่ปล่อยสินเชื่อให้กับภาคการเกษตรเพราะมีความเสี่ยงสูง เช่น ปัญหาจากภัยธรรมชาติ การปล่อยสินเชื่อจะเน้นไปที่ลูกค้ารายย่อย และกลุ่มธุรกิจขนาดย่อม

การอธิบายภาพเศรษฐกิจหัวเมืองเหนือไม่ได้ทำให้เห็นพลวัตความเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด ในแง่ที่มีปัจจัยต่าง ๆ เข้ามาอย่างกว้างขวางทั้งพืชเศรษฐกิจใหม่ที่ส่งผลต่อการผลิตและใช้ชีวิต เส้นทางการคมนาคมที่ก่อให้เกิดระบบการค้าใหม่หรือชุมชนเมือง (Kakisaki 2006; 2017) ทั้งนี้ คำอธิบายดังกล่าวค่อนข้างชัดเจนในบางพื้นที่และในคนบางกลุ่ม โดยเฉพาะที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กับรัฐส่วนกลางเป็นหลัก แต่ด้วยเงื่อนไขที่ให้ความสำคัญกับหน่วยการวิเคราะห์ “เมือง” มากกว่ามองหัวเมืองฝ่ายเหนือในฐานะหน่วยของการศึกษาแบบภาพรวม งานข้างต้นแม้มีคุณภาพ แต่ด้วยเงื่อนไขการศึกษาทำให้ไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดอย่างมีพลวัต⁹ ดังนั้นแล้ว งานศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ของภาคเหนือตอนล่างจึงไม่สะท้อนตัวตน และคนท้องถิ่น

⁹ ดูงานบุกเบิกของของ วศิน ปัญญาธรรมากุล และสุพรรณิ เกลื่อนกลาด เรื่อง *พลวัตชุมชนภาคเหนือตอนล่าง* (Panyawuttrakul & Kluanklad (eds) 2009) และ *ประวัติศาสตร์ชุมชนภาคเหนือตอนล่าง* ของ วศิน ปัญญาธรรมากุล (Panyawuttrakul 2017a) และ *ดิน น้ำ ข้าว และชาวนา ชาติพันธุ์วรรณนาของชาวนาบางระกำ* ของ ฐานิดา บุญวรรณ (Boonwanno 2019) ที่พยายามมองประวัติศาสตร์สังคมเหนือล่างในฐานะหน่วยในการอธิบาย และขยายขยายการอธิบายประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรม ไม่ได้มองเพียงประวัติศาสตร์รัฐด้านเดียว.

ไม่ได้ถูกขบขันในฐานะองค์ประธานของเรื่องเล่า เนื่องจากโครงเรื่องโดยรวมเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับรัฐส่วนกลางหรือเป็นประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับรัฐส่วนกลางเป็นส่วนใหญ่ (Stapanawatana 2003)

โครงเรื่องการก่อตัวของชุมชนและ “ตัวตนท้องถิ่น”

ในทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 เกิดความเปลี่ยนแปลงของการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์อย่างไพศาล รวมไปถึงการเติบโตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน กระแสประวัติศาสตร์ท้องถิ่นส่งผลให้มีการเขียนประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน และมีการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ของเมืองต่าง ๆ นอกศูนย์กลางของประเทศ ไทย เช่น เอกสารสัมมนาท้องถิ่นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชร (Kamphaengphet Teacher's College 1984) เอกสารสัมมนาท้องถิ่นจังหวัดนครสวรรค์ เอกสารสัมมนาท้องถิ่นประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่าง (Chantarochanee 1991) รายงานสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก (Pruksawan (ed.) 1979) ฯลฯ งานศึกษาเหล่านี้ได้เน้นถึงยุคทองของอาณาจักรโบราณในจังหวัดต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475 - 2503 ของ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (Stapanawatana 2003b, 2026) ต่างออกไปจากงานข้างต้น หนังสือเล่มนี้ไม่ได้นำไปสู่อดีตเมืองพิษณุโลกอันไกลโพ้นที่สัมพันธ์กับรัฐหรือชนชั้นนำเพียงด้านเดียว แต่เป็นการทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ระยะใกล้ ผู้เขียนเริ่มไว้ที่ พ.ศ. 2475 อันเป็นปีที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และต่อเนื่องมาสู่สงครามโลกครั้งที่สอง สิ้นสุดเมื่อมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติต้นทศวรรษ 2500 โดยอธิบายการเติบโตของเมืองพิษณุโลกหลังถูกจัดตั้งเป็นมณฑลพิษณุโลกและเป็นศูนย์กลางราชการ จนเวลาต่อมาได้รับการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจให้เป็นพื้นที่อุตสาหกรรม จึงทำให้เมืองขยายตัวและกระตุ้นให้คนมาประกอบอาชีพการค้าและธุรกิจอื่น ๆ แต่พอช่วงหลังสงครามก็ยังเผชิญปัญหาไฟไหม้ พ.ศ. 2500 ทำให้การค้าและธุรกิจของเมืองหยุดชะงักไปชั่วคราว ต้องรื้อฟื้นกันใหม่ มี

การวางผังเมือง จนกระทั่งถนนเส้นกรุงเทพฯ - นครสวรรค์ - พิษณุโลก จึงทำให้พิษณุโลกกลายเป็นศูนย์กลางของภาคเหนือตอนล่างอย่างแท้จริง

นอกจากนี้ งานเขียนนี้ชี้ให้เห็นปฏิบัติการของ “เสรีไทย” ในเมืองพิษณุโลก ซึ่งน้อยคนจะรู้ว่าพื้นที่เมืองพิษณุโลกมีการจัดตั้งเสรีไทยอย่างเข้มแข็ง รวมถึงสร้างเครือข่ายไปในเมืองอื่น ๆ อาทิ ตาก อุตรดิตถ์ โครงข่ายเหล่านี้เกิดจากการจัดตั้งในระบบราชการ และการเข้าร่วมด้วยสำนึกว่าด้วย “ชาติ” ทำให้เห็นบทบาทของเสรีไทยที่ไม่จำกัดอยู่ในเมืองหลวงเท่านั้น ทั้งยังชี้ให้เห็นชีวิตในยามสงครามที่มีทหารญี่ปุ่นเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเมืองพิษณุโลก ทหารญี่ปุ่นไม่ได้เข้ามาในฐานะ “ศัตรู” แต่เป็นความสัมพันธ์ในฐานะคู่ค้า มิตร ผ่านกิจกรรมในชีวิตประจำวัน และอาจก่อประโยชน์ให้แก่ชาวเมืองด้วย อาทิ บางคนเข้าไปเป็นเด็กรับใช้แลกค่าจ้าง หรือนำสินค้าต่าง ๆ มาขายแลกเปลี่ยน ซึ่งจากข้อมูลนี้อาจสร้างภาพร่างช่วงสงครามครั้งที่ 2 ในสังคมไทยอีกมุมที่ต่างออกไปจากการรับรู้โดยทั่วไป¹⁰

¹⁰ อย่างไรก็ตาม การก่อตัวของชุมชนที่อาจจะไม่ได้สร้างความสัมพันธ์ของภาคเหนือตอนล่างกับรัฐสยามส่วนกลางโดยตรง แต่เป็นความสัมพันธ์กับทหารทหารญี่ปุ่นในสงครามโลกครั้งที่ 2 จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (Stapanawatana 2007) อธิบายความสัมพันธ์ดังกล่าวได้เป็น 4 ช่วง ช่วงแรก เป็นช่วงเวลาแห่งการผูกไมตรี (พ.ศ. 2484 - 2485) เกิดการจ้างงานโดยญี่ปุ่นอย่างกว้างขวาง เนื่องจากการสร้างอาคาร และการกวาดล้างเชื้อสายของญี่ปุ่น มีการติดต่อประสานงานระหว่างหน่วยงานต่าง ๆ ช่วงที่สอง คือ ช่วงเวลาการปรับตัวและการเรียนรู้การอยู่ร่วมกัน (พ.ศ. 2486 - 2487) ในตอนแรกนโยบายที่เกื้อกูลกันระหว่างไทยและญี่ปุ่นทำให้ต่างฝ่ายต่างได้ผลประโยชน์ ต่อมาเริ่มเกิดความขัดแย้งในประเด็นเรื่องการสร้างเส้นทางคมนาคม และความไม่เชื่อใจกันหลาย ๆ ด้าน ทำให้ต่างฝ่ายต่างตกอยู่ในภาวะยอมทนอยู่ด้วยกันไป ช่วงที่สาม ความหวาดกลัวและความหวาดระแวง (พ.ศ. 2487) เป็นช่วงที่ญี่ปุ่นมีท่าทีที่จะแพ้สงคราม เพราะฝ่ายสัมพันธมิตรทิ้งระเบิดอย่างรุนแรง นโยบายของรัฐบาลกลางกรุงเทพฯ ก็เริ่มเปลี่ยน และยังเกิดขบวนการต่อต้านญี่ปุ่นของนายปรีดี พนมยงค์ ทำให้เกิดข่าวลือและความหวาดระแวงต่าง ๆ ต่อกัน ช่วงที่สี่ ข่าวลือ ความตึงเครียด และสงครามยุติ (พ.ศ. 2488) ความหวาดระแวงต่าง ๆ ที่ดำเนินเรื่อยมา ได้ถึงจุดแตกหักในช่วงสิ้นสุดสงครามโลก แต่ความสัมพันธ์สามเส้าระหว่างข้าราชการไทย ชาวยุโรป ทหารญี่ปุ่น ที่ก่อรูปขึ้นภายใต้บรรยากาศของสงครามยังคงดำเนินต่อไป.

ทั้งยังอธิบายถึงความสัมพันธ์ของคนกลุ่มต่าง ๆ ผ่านย่าน ร้านค้า กิจกรรม ทำให้เห็นชีวิตผู้คนสามัญที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันผ่านกิจวัตรประจำวัน มากกว่าจะเล่าเรื่องเมืองพิษณุโลกผ่านชนชั้นนำ หรือกษัตริย์แบบหนังสือทั่ว ๆ ไป เราจึงเห็นผู้คนโลดแล่น และสร้างความเปลี่ยนแปลงของเมืองในมิติต่าง ๆ และพยายามจะเล่าเรื่องชีวิตทางสังคมของเมืองพิษณุโลกผ่านคนเล็กคนน้อย เพื่อประกอบสร้างประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก นำมาสู่การเขียนชีวิตเมืองผ่านระบบการปกครองแบบใหม่ ที่ให้คนสามัญเข้าไปมีส่วนร่วม โดยหนังสือเล่มนี้เนื้อหาราว ๆ หนึ่งในสามเป็นการเล่าเรื่องเทศบาล ที่ทำให้เห็นกลุ่ม “คนชั้นนำในท้องถิ่น” ที่เข้าไปเพื่อที่จะวาดหวังและสร้างเมืองในมุมมองของเขา ทั้งเรื่องถนน ตลาด น้ำประปา ความสะอาด สาธารณะประโยชน์ ฯลฯ ซึ่งอาจมองเป็นเรื่องธรรมดาสามัญ แต่ถ้าลองมองย้อนกลับ เรื่องเหล่านั้นเป็น “ชีวิตของเมือง” ที่ทำให้เมืองน่าอยู่ และตอบสนองต่อการใช้ชีวิต และยังเข้มข้นผ่านการถกเถียงอภิปราย แสดงให้เห็นความฝันความหวังของผู้คนธรรมดา ๆ ที่ต้องการกำหนดชีวิตของเมืองตนเอง

กล่าวได้ว่า งานเขียนของ จิราภรณ์ เป็นความพยายามทำความเข้าใจชีวิตของเมืองพิษณุโลก ผ่านการเรียงร้อยเชื่อมโยงของผู้คนธรรมดาสามัญ ผ่านกิจกรรมทางการค้า การใช้ชีวิต เครือญาติ และความปรารถนาในการสร้างเมืองผ่านสภาเมืองซึ่งต่อมาคือเทศบาล ทำให้เห็นคนธรรมดาสามัญเป็นองค์ประธานของเรื่องเล่าในประวัติศาสตร์ ที่ถกจ่ายความทรงจำของสังคมเมืองพิษณุโลก พร้อมทั้งชี้ให้เห็นว่าการเขียนประวัติศาสตร์สังคมท้องถิ่น สามารถเขียนผ่านคนธรรมดาสามัญได้ มิใช่แต่เรื่องเล่าของรัฐและชนชั้นนำฝ่ายเดียว¹¹

การเขียนประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นของ จิราภรณ์ ยังส่งต่อมายัง *ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งสาน* (Stapanawatana 2003) ที่อธิบายการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ และการปรับตัวของชาวนาในพื้นที่อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก โดยชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของชุมชนทุ่งสาน จากทุ่งน้ำสู่ทุ่งนาที่ความเปลี่ยนแปลงมิได้เกิดขึ้นตามธรรมชาติ แต่ได้รับผลกระทบจากอำนาจของทุนและรัฐที่

¹¹ ปรับมาจากคำนำเสนอของผู้เขียนบทความในหนังสือ *ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475 - 2503* (Stapanawatana 2026).

เข้ามาสร้างเขื่อน การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจ และการใช้อุปกรณ์ทางการเกษตรใหม่ ๆ ที่ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อวิถีชีวิต จนนำไปสู่การต่อต้านอำนาจรัฐของผู้นในชุมชน จากเงื่อนไขความเปลี่ยนแปลงทั้งทางธรรมชาติและจากมนุษย์ได้ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชาวนาในชุมชนทุ่งสาน ทำให้เกิดการก่อตัวของสำนักอิสระที่ปราศจากความคิดครอบงำของรัฐ เพื่อพิทักษ์ความเป็นชุมชน ดังข้อค้นพบจากงานวิจัยที่ว่า

“...การก่อตัวของสำนักท้องถิ่น ที่ทีมวิจัยค้นพบในพื้นที่ของเมืองพรหมพิราม - ทุ่งสานนั้น มีปัจจัยในการก่อตัวของสำนักที่ค่อนข้างแตกต่างกันภายใต้มิติทางด้านเวลาและบริบทสังคม เศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้ามาของสาธารณูปโภคจากภาครัฐ ที่ทำให้สำนักท้องถิ่นบางอย่างสูญสลายไปและหมู่บ้านบางแห่งมีการรื้อฟื้นสำนักเดิมออกมาใหม่ ทั้งการแก้ปัญหาภายในกลุ่มและเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในด้านใดด้านหนึ่ง...”

(Stapanawatana 2003: 202)

นอกจากนี้ การศึกษาในพื้นที่เดียวกันของ ฐานิดา บุญวรรณ เรื่อง *ดิน น้ำ ข้าว และชาวนา* ชาติพันธุ์วรรณาของชาวนาบางระกำ (Boonwannoo 2019) ยังอธิบายการกลายเป็นชาวนาผู้ประกอบการ ผ่านการปรับตัวของผู้นในพื้นที่รับน้ำบางระกำ การต่อสู้ดิ้นรนปรับตัวภายใต้เงื่อนไขที่จำกัด ทำให้เห็นชีวิตคนธรรมดาในเส้นประวัติศาสตร์ งานทั้งสองชิ้นนี้จึงส่องสะท้อนซึ่งกันและกัน ทำให้เห็นชีวิตของคนท้องถิ่นที่ไม่ได้ผูกโยงกับประวัติศาสตร์รัฐหรือชาติด้านเดียวเหมือนงานก่อนหน้านี้ที่อธิบายเศรษฐกิจหัวเมืองฝ่ายเหนือ (Chantarochanee 1991)

นอกจากนี้ ยังพบโครงเรื่อง หมู่บ้าน ชุมชนในการเขียนประวัติศาสตร์เหนือล่าง ที่เป็นการแสวงหา “สำนักท้องถิ่น” ที่เป็นกระแสนิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในทศวรรษที่ 2520¹² เป็นการสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือตอนล่าง

¹² ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นผู้มื่ออิทธิพลต่อสกุลความคิดนี้ และได้ก่อกำเนิดแนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ที่นำไปสู่การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านอย่างขนานใหญ่.

เช่นงานของ วศิน ปัญญาวุธตระกูล เรื่อง *ประวัติศาสตร์ชุมชนภาคเหนือตอนล่าง* ที่พยายามหาสำนึกของความเป็นท้องถิ่นใน 8 จังหวัดภาคเหนือตอนล่างคือ จังหวัด พิจิตร พิษณุโลก ตาก กำแพงเพชร เพชรบูรณ์ อุตรดิตถ์ และนครสวรรค์ ผ่านความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองที่ทำให้สำนึกท้องถิ่นก่อตัวขึ้น (Panyawuttrakul 2017c) บทความของ ขวัญเมือง จันทโรจณี เรื่อง *ลักษณะทางวัฒนธรรม ความเชื่อ และชาติพันธุ์: ภาคเหนือตอนล่าง* ชี้ให้เห็นกลุ่มวัฒนธรรมแตกต่างกันในแต่ละจังหวัดที่สัมพันธ์ในเชิงพื้นที่ เหตุผลที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมเนื่องจากการอพยพของผู้คนที่เข้ามาตั้งรกรากในบริเวณนี้ และนำไปสู่การสร้างวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่ (Chantarochanee 1996: 13 - 36)

ส่วนบทความของ สุภาพรณ ขอผล เรื่อง *การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ศึกษากรณีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่น อำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก* ได้ศึกษาการตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านในอำเภอนครไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของผู้คนในเขตอำเภอนครไทยกับรัฐส่วนกลางที่มีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเหมือนกับพื้นที่อื่น ๆ (Khopol 1991) ขณะที่บทความของ สุภรณ์ โอเจริญ (Ocharoen (ed.) 1985) เรื่อง *พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครสวรรค์* ได้ชี้ให้เห็นถึงการก่อตั้งชุมชนตั้งแต่โบราณจนถึงทศวรรษที่ 2500 ที่สัมพันธ์กับการอพยพที่นำไปสู่การสร้างวัฒนธรรมท้องถิ่นและการค้าของจังหวัด นครสวรรค์ และเห็นถึงความหมายของหัวเมืองฝ่ายเหนือกับล้านนา และที่สำคัญคือการชี้ให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกมีบทบาทกับล้านนาในการเป็นตัวแทนควบคุมล้านนา ตะวันออก (Khopol 1991: 93 - 102) งานข้างต้นชี้ให้เห็นลักษณะสังคมวัฒนธรรมของผู้คนในหัวเมืองฝ่ายเหนือ

ในขณะที่งานของ ญัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว (Sakulliao 2018) เรื่อง *สามัญชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่สยาม พ.ศ. 2400 - 2450* ชี้ให้เห็นการก่อตัวของสามัญชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยพบว่าช่วงต้นรัตนโกสินทร์หัวเมืองฝ่ายเหนือเริ่มเปลี่ยนบทบาทจาก “หัวเมืองปลายเขตปลายแดน” มาเป็น “พื้นที่ชุมทางการค้า” โดยสัมพันธ์อยู่กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของอาณาจักรต่าง ๆ ทางตอนเหนือ เนื่องจากการเข้ามาของเจ้าอาณานิคมอังกฤษ ที่สยามถูกดึงให้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของทุนนิยมโลกมากขึ้น การค้าขายตัวขึ้น ไพร่ยีนดีที่จะจ่ายเงินแทนค่า

เกณฑ์แรงงาน ส่วนเจ้าเมืองและกรมการเมืองในบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือต่างก็ใช้อำนาจชุดรีดกดขี่ประชากรราษฎรเพื่อสะสมความมั่งคั่ง จนทำให้เกิดกรณีพิพาท และรัฐบาลกลางต้องเข้ามาจัดการ กิจกรรมทางการค้าทำให้ขอบข่ายในชีวิตของพ่อค้าสามัญชนกว้างขวางขึ้นมาก เพราะต้องมีการเดินทางค้าขายข้ามถิ่นฐานและปฏิสัมพันธ์กับผู้คนอย่างกว้างขวาง แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ทำให้พ่อค้าสามัญชนเหล่านี้ได้พยายามรับมือกับปัญหาด้วยวิธีการต่าง ๆ ด้วยการเข้ามามีบทบาทหรือส่วนร่วมทางการเมือง เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเวลาต่อมาอีกด้วย

กล่าวได้ว่า การเขียนประวัติศาสตร์หัวเมืองฝ่ายเหนือในโครงเรื่องการก่อตัวของชุมชนและตัวตนท้องถิ่น เป็นส่วนหนึ่งของความเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่ให้ความสนใจประวัติศาสตร์ผู้คนและท้องถิ่น ในด้านที่เป็นอิสระต่อประวัติศาสตร์ชาติ และส่วนหนึ่งเป็นอิทธิพลของการเคลื่อนไหวของภาคประชาชนในช่วงปลายทศวรรษ 2510 จึงก่อให้เกิดการเขียนประวัติศาสตร์ชุมชนและสามัญชนในฐานะองค์ประธานของเรื่องเล่าในประวัติศาสตร์อย่างกว้างขวาง

โครงเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีชาติเป็นองค์ประกอบ

ในทศวรรษที่ 2530 การขยายตัวการสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นไปในทางที่เน้นความสำคัญในบทบาทของพระมหากษัตริย์มากขึ้น เห็นได้จากสถาบันการศึกษาอย่างมหาวิทยาลัยนเรศวร รายงานเอกสารประวัติศาสตร์เรื่อง *เที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระยศสยามมกุฎราชกุมาร* รายงานวิจัยชิ้นนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงสภาพของพื้นที่ต่าง ๆ ในหัวเมืองฝ่ายเหนือที่รัชกาลที่ 6 ทรงเขียนถึง เริ่มจากนครสวรรค์ กำแพงเพชร สุโขทัย อุตรดิตถ์ พิษณุโลก และพิจิตร เพื่อตรวจสอบโบราณสถานในแต่ละพื้นที่ งานวิจัยชิ้นนี้จึงพยายามชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน (Stapanawatana 2011) และที่สำคัญคือการชี้ให้เห็นความก้าวหน้าของการศึกษาทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวัฒนธรรม ผ่านการรวบรวมประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เขียนโดยนักวิชาการอีกหลายชิ้น (Stapanawatana 2011: 56 - 76) รวมถึงการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการสร้างชาติของรัชกาลที่ 6 ที่ทรงนำเรื่องราวเกี่ยวกับ “พระร่วง” ให้มีบทบาทในหน้าประวัติศาสตร์ชาติและเป็นตัวแบบของการสร้างชาติ

ในรัชสมัยของพระองค์ (Stapanawatana 2011: 79 - 90) และงานชิ้นนี้มีจุดมุ่งหมายที่สำคัญคือการหาทุนทางวัฒนธรรม ซึ่งได้สำรวจศักยภาพของพื้นที่ต่าง ๆ ในปัจจุบันที่บวรราชธานีพหุชนขึ้นนี้เขียนถึงเพื่อการพัฒนาพื้นที่ และยกระดับพื้นที่ในการต้อนรับนักท่องเที่ยวที่สนใจการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม (Stapanawatana 2011: 94 - 104) และในงาน *เสด็จประพาสสมณพลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2444* ก็เสนอในทิศทางเดียวกัน โดยมองว่าสังคมภาคเหนือตอนล่างมีความหลากหลายทางด้านชาติพันธุ์และวัฒนธรรมได้ก่อรูปเห็นชัดเจนมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางได้อย่างสมบูรณ์ (Stapanawatana 2008)

นอกจากนี้โครงเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ได้นำเอาประวัติศาสตร์ความทรงจำของตนเองไปผูกโยงกับความต่อเนื่องยาวนานของประวัติศาสตร์ชาติที่นำโดยพระมหากษัตริย์ ยกตัวอย่างเช่น อำเภอแม่สลอด จังหวัดตาก ที่อธิบายความเป็นมาของตนว่า

“...แม่สลอดนับเป็นอำเภอที่เก่าแก่อำเภอหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทย เพราะคนทั่วไปเชื่อกันว่าเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณตั้งแต่สมัยสุโขทัย ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่า เมืองฉอด โดยมีการกล่าวถึงในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 ว่า ในรัชกาลของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์นั้น ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดยกทัพมาตีเมืองตาก พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ยกกองทัพไปขับไล่ ได้ชนช้างกันเผชิญพ่อขุนศรีอินทราทิตย์เสียที แต่พ่อขุนรามคำแหงพระราชโอรสผู้ตามเสด็จได้ช่วยป้องกันและชนช้างชนะขุนสามชน นักปราชญ์ส่วนใหญ่มีความเห็นผ้องกันว่า เมืองฉอดของขุนสามชนนั้น น่าจะหมายถึง แม่สลอด เพราะคำว่า ฉอด เขียนเป็นคำว่า สอด แต่ที่สำคัญก็คือตรงอำเภอแม่สลอดนั้นเป็นด่าน เป็นเส้นทางคมนาคมจากเมืองมอญในประเทศพม่าที่จะข้ามเทือกเขาถนนธงชัย

มายังเมืองตากในลุ่มน้ำปิง จึงถือเป็นข้อยุติว่า เมือง
ผดวนนั้นเชื่อกันว่าอยู่ที่อำเภอแม่สอดเรื่อยมา...”

*(Committees on the section of document
collection and archives, on behalf of the
steering committees organizing honoring
activities for King Bhumibol Adulyadej 1999)*

จากโครงเรื่องข้างต้นจะเห็นว่าเป็นการผนวกระหว่างประวัติศาสตร์ราชาชาตินิยมและท้องถิ่น เนื่องจากการขยายตัวของอุดมการณ์ราชาชาตินิยมที่ทรงพลังสูงสุดในช่วงทศวรรษ 2530 จนโครงเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไม่อาจดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง การเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงต้องสัมพันธ์เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ชาติเป็นสำคัญ เพื่อให้ท้องถิ่นมีตำแหน่งแห่งที่ในประวัติศาสตร์ จะเห็นได้ว่าด้านหนึ่งเรื่องราวของท้องถิ่นวางอยู่บนความต้องการแสวงหาตัวตนของตนเอง แต่ขณะเดียวกันก็ต้องพยายามพิสูจน์คุณค่าในกรอบอุดมการณ์ราชาชาตินิยม ท้องถิ่นไม่ได้เป็นอิสระแต่เป็นส่วนหนึ่งของชาติ (Samnieng 2025b) การเขียนประวัติศาสตร์ภายใต้โครงเรื่องนี้ มีอิทธิพลอย่างสูงในการเขียนประวัติศาสตร์หัวเมืองฝ่ายเหนือ ดังจะเห็นการเขียนประวัติศาสตร์ของพื้นที่เชื่อมโยงกับกษัตริย์ในราชวงศ์สุโขทัย พระนเรศวร พระบรมไตรโลกนาถ พระเจ้ากรุงธนบุรี¹³ ด้วยการเชื่อมประวัติศาสตร์ชาติกับความทรงจำท้องถิ่นเข้าด้วยกัน

จากการศึกษาประวัติศาสตร์นิพนธ์ภาคเหนือตอนล่างทำให้เห็นว่า รัฐสมัยใหม่ไม่ได้สร้างขึ้นมาอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดเป็นปึกแผ่นมาแต่ดึกดำบรรพ์ แต่สร้างขึ้นจากการยึดกุมสำนึก ชีวิต จิตใจ ผ่านระบบการศึกษาเพื่อสร้างความทรงจำให้คนใน

¹³ ใน *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เขียนถึงความสำคัญของหัวเมืองเหนือในฐานะเมืองที่เป็นชุมก้ำกึ่งของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ให้นคนสนิทมาปกครอง รวมถึงเป็นเมืองป้องกันข้าศึกจากยุทธศาสตร์แบบใหม่ โดยนิธิได้เขียนชีวิตทางสังคมของเมืองเหล่านี้ผ่านการเมืองแบบชุมชน (Eoseewong 2005) แต่วิธีการดังกล่าวก็ไม่มีอิทธิพลต่อการเขียนประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเวณนี้มากนัก.

ชาติ มีสำนึกความเป็น “ไทย” ในทุกอนุของชีวิต ผ่านการเขียนเรื่องเล่า ความทรงจำ และอดีต ซึ่งเป็นกระบวนการที่ค่อย ๆ ก่อตัวมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

บทสรุป

ประวัติศาสตร์ ชาติ และความทรงจำ ในกรณีของหัวเมืองฝ่ายเหนือในยุคเริ่มแรก ได้ทำหน้าที่ในการสร้างความทรงจำแห่งชาติขึ้นมา¹⁴ ในทำนองเดียวกันกับสยามเขียนอดีตใหม่ในทศวรรษที่ 2440 เพื่อสร้างการรับรู้ของเมืองต่าง ๆ ผ่านพงศาวดาร ตำนานพื้นเมืองจำนวนมาก เช่น พงศาวดารโยนก ประวัติศาสตร์อีสาน แม้สมัยหลังจะมีการตีความว่ารัชกาลที่ 5 ตระหนักว่าท้องถิ่นมีประวัติศาสตร์ของตนเอง จึงทรงให้เขียนตำนานพงศาวดารขึ้นมา แต่ในอีกแง่หนึ่งก็เป็นการเขียนประวัติศาสตร์เพื่อยืนยันอำนาจของสยามที่มีเหนือหัวเมืองต่าง ๆ เช่นกัน ดังนั้นการเขียนอดีตเช่นนี้ จึงเป็นไปเพื่อสร้างรัฐไทยสมัยใหม่ที่มีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง หากดูเอกสารเหล่านี้จะพบว่า นี่ไม่ใช่การเขียนอดีตของบ้านเมืองนั้น ๆ แต่เป็นการเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยในประวัติศาสตร์นิพนธ์ท้องถิ่น กล่าวได้ว่าเป็น “ประวัติศาสตร์ของรัตนโกสินทร์ในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ไม่ใช่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในฐานะที่เป็นอิสระ หรือประวัติศาสตร์ที่สะท้อนถึงตัวตนของคนในท้องถิ่นที่ต้องการให้คนเหล่านี้มีตำแหน่งแห่งที่ในประวัติศาสตร์ (Anderson 1991) จากการศึกษาประวัติศาสตร์นิพนธ์หัวเมืองฝ่ายเหนือค้นพบทิศทางการเขียนประวัติศาสตร์ 3 ประการ ดังนี้

¹⁴ ชาติได้ทำหน้าที่กลายเป็นผู้มอบให้ ส่วนประวัติศาสตร์เป็นศาสตร์ทางสังคม และความทรงจำเป็นปรากฏการณ์ส่วนตัวที่บริสุทธิ์ ความทรงจำแห่งชาติจึงเป็นส่วนสุดท้ายของการรวมตัวกันระหว่างความทรงจำและประวัติศาสตร์ ข้อเสนอของ Pierre Nora ถือเป็นข้อเสนอที่น่าสนใจ หลังจากเขาได้พยายามค้นคว้า และพบว่าแหล่งความทรงจำ (site of memory) ที่เกิดขึ้นมา เนื่องจากสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติของความทรงจำได้สาบสูญไป การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเห็นได้จากการเกิดขึ้นของอนุสาวรีย์ พิพิธภัณฑสถาน หอจดหมายเหตุ สถานที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่ปรากฏในสังคมก่อนสมัยใหม่ ยังแสดงถึงเส้นกั้นระหว่างความทรงจำของปัจเจกบุคคลกับความทรงจำร่วมทางสังคม เนื่องจากรัฐไม่ต้องการให้จดจำผู้เสียชีวิตด้วย (Nora 1989: 7, 11).

ประการแรก งานศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับภาคเหนือตอนล่างถูกอธิบายในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย อาณาจักรอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ในเวลาต่อมา จึงทำให้ประวัติศาสตร์ในพื้นที่ พม่าเถื่อนและไม่มีตัวตนที่แน่ชัด การศึกษาเชิงพื้นที่ขาดมุมมองที่หัวเมืองฝ่ายเหนือถูกพิจารณาอย่างเป็นหน่วยอิสระ จึงทำให้ไม่เกิดการศึกษาต่อทั้งในแง่ประวัติศาสตร์ และการก่อตัวของความเป็นรัฐที่สัมพันธ์กับชุมชนท่ามกลางบริบทของความเปลี่ยนแปลง และการเคลื่อนไหวของผู้คนในหัวเมืองฝ่ายเหนือ กล่าวได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์หัวเมืองฝ่ายเหนือโดยรวม ยังมีจุดที่ยังไม่ลงตัวอย่างจำนวนมาก

เมื่อประวัติศาสตร์ท้องถิ่นถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติ จึงทำให้ขาดการศึกษาในมิติของการก่อตัวของชุมชนและผู้คน การศึกษาส่วนใหญ่มองพื้นที่ในฐานะพื้นที่ที่มีความใกล้ชิดและเป็นกลุ่มคนไทยภาคกลาง ทำให้ไม่เห็นความหลากหลายของผู้คนสิ่งนี้ต่างไปจากงานศึกษาของ บุศรินทร์ เลิศชวลิตรสกุล (Lertchavalitsakul 2025) ซึ่งค้นพบผู้คนในพื้นที่กว่า 30 ชชาติพันธุ์ ที่ได้ถักทอสร้างความทรงจำเป็นพื้นที่ที่มีลักษณะสังคมและวัฒนธรรมที่มีความหลากหลาย ไม่ได้มีลักษณะเป็นกลุ่มก้อนหนึ่งเดียวตามที่หน่วยงานของรัฐพยายามจัดกลุ่ม สิ่งนี้เกิดภายใต้การมองหัวเมืองฝ่ายเหนือหรือภาคเหนือตอนล่างในฐานะส่วนต่อขยายของรัฐ ไม่ได้มองเป็นหน่วยอิสระโดยสัมพัทธ์ อันเป็นผลจากประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่ถูกสร้างมากกว่าศตวรรษ

ประการที่สอง กระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก่อตัวขึ้นมาตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2520 เพื่อทำความเข้าใจความเป็นชุมชนหรือท้องถิ่นทั้งนี้ การเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ของหัวเมืองฝ่ายเหนือมีความพยายามที่จะเขียนตัวตนที่อิสระเช่นกัน ทว่าไม่ถือว่าเป็นทิศทางหลักของการเขียนอดีตในพื้นที่ เนื่องด้วยประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่างก็ยังยึดโยงกับแนวทางการศึกษาของประวัติศาสตร์ไทยที่ยังคงให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์ชาติเป็นหลัก ทำให้ความเป็นประวัติศาสตร์เชิงพื้นที่หรือท้องถิ่นเป็นเพียงเศษเสี้ยวหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติ หรือเป็นส่วนคำจุนให้ประวัติศาสตร์ชาติดำรงอยู่ได้ ทั้งนี้ทั้งนั้น การเขียนประวัติศาสตร์ที่เชื่อมต่อขยายประวัติศาสตร์ชาติเกิดภายใต้โลกทัศน์ที่มองว่าอาณาจักรสุโขทัยเป็นรัฐ

แรกเริ่มในอุดมคติ ส่งผลให้ประวัติศาสตร์ในพื้นที่นี้วิวัฒน์ตามประวัติศาสตร์สุโขทัยไปโดยปริยาย

ประการที่สาม ด้วยเหตุที่อธิบายมาข้างต้นทำให้ประวัติศาสตร์นิพนธ์ของหัวเมืองฝ่ายเหนือหรือภาคเหนือตอนล่างถูกแบ่งออกเป็นส่วน ๆ รายจังหวัดหรือเมือง แต่ก็เห็นถึงความพยายามของคนในท้องถิ่นในการสร้างคำอธิบายพื้นที่ โดยการแทรกเรื่องเล่าและประวัติศาสตร์นิพนธ์ของตนในประวัติศาสตร์ชาติ เนื่องด้วยความแน่นอนของประวัติศาสตร์ชาติที่มีอิทธิพลเหนือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทำให้ทิศทางของท้องถิ่นยากที่จะเล่าโดยลำพังได้ มีพิกว่า พื้นที่ภาคเหนือตอนล่างถูกผนวกให้เป็นส่วนหนึ่งของรัฐส่วนกลางมาอย่างยาวนาน และแต่ละเมืองก็ไม่ใช่หน่วยเดียวกันต่างจากล้านนาทางตอนเหนือ ส่งผลให้ประวัติศาสตร์นิพนธ์ของพื้นที่นี้จัดอยู่ในกลุ่ม “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นราชาชาตินิยม” (Samnieng 2025b) แต่ก็ทำให้เห็นความพยายามในการอธิบายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในขอบเขตที่จำกัดด้วยเงื่อนไข

References

- Anderson, B. (1991). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Asawai, S. (1987). ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431 - 2457 [The history of Rangsit Canal: Land development and social impacts, 1888 - 1914]. Bangkok: Foundation for the Promotion of Social Sciences and Humanities Textbooks Project.
- Boonwanno, T. (2019). ดิน น้ำ ข้าว และชาวนา ชนชาติพันธุ์วรรณนาของชาวนาบางระกำ [Land, water, rice and peasants: Ethnography of peasants in Bang Rakam]. Phitsanulok: Southeast Asian Studies Research Unit Naresuan University.
- Buaklai, A. (1991). การศึกษาลักษณะของกิจกรรมการค้าส่งในชุมชนเมืองนครสวรรค์ที่สัมพันธ์กับภาคเหนือตอนล่าง [A study of wholesale trade characteristics in the urban community of Nakorn Sawan as related to the lower northern region]. (Master's thesis, Chulalongkorn University).
- Buddhabhumbhitak, K. (2002). ความเป็นจีนตามนิยามของผู้มีเชื้อสายจีนในอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก [Chineseness as defined by Chinese descendants in the Mueang District, Phitsanulok Province]. (Master's thesis, Chiang Mai University).
- Bunnag, P. (1975). การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว [The foundation of communications in the reign of King Chulalongkorn]. Bangkok: Chulalongkorn University.
- Bunnag, T. (1977). *The Provincial administration of Siam, 1892 - 1915: the Ministry of Interior under Prince Damrong Rajanubhab*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.

- Chantarochanee, K. (1991). *ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)* [Economic change in the northern provinces during the early Ratanakosin period 1782 - 1851]. (Master's thesis, Chulalongkorn University).
- Chantarochanee, K. (ed.). (1996). *เอกสารสัมมนาท้องถิ่นภาคเหนือตอนล่าง* [Seminar document on locally lower northern region]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Chulalongkorn, His Majesty King. Narisara Nuwattiwong. Damrong Rajanubhab. Somdet Krom Phraya. (1918). *เรื่องเที่ยวต่าง ๆ ภาค ๒. พิมพ์ในงานปลงศพ นายพันตำรวจเอก พระยาอินทราธิปัตย์สิทธราชรองเมือง (เชย ไชยคุปต์)*. [The Travel Stories, Vol. 2 Published in the funeral of Pol.Col. Phraya Indratibodisiha ratrongmueang (Chei Chaiyakupt)]. Bangkok: Sophonpipattanakorn.
- Committees on the section of document collection and archives, on behalf of the steering committees organizing honoring activities for King Bhumibol Adulyadej. (1999). *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์ภาคกลาง* [Local history: The background of important districts in the history of central Thailand]. Published on the occasion of the sixth cycle birthday celebration, 5th November 1999.
- Construction of Payao Province Act. (1977). *Rachakichanubeksa (Government Gazette)*, No. 93, p. 1. n.p.
- Damrong Rajanubhab, Prince. (1920). *เรื่องเที่ยวต่าง ๆ ภาค 3 เล่าเรื่องเที่ยวเมืองเพชรบุรี* [The Travel Stories, Vol.3, Telling the travel to Phetchabun]. Published in the funeral of Lady Samrit Sridhammarat (Wek Bunyarat). Bangkok: Sophonpipattanakorn.
- Damrong Rajanubhab, Prince. (1920). *เรื่องเที่ยวต่าง ๆ ภาค 4 ว่าด้วยเที่ยวมณฑลอุดรและมณฑลอิสาน* [The Travel Stories, Vol.4, concerning the travel to Udon Thani Province and Isan Province]. Bangkok: Sophonpipattanakorn.

- Damrong Rajanubhab, Prince. (1924). *แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม* [A Lecture on Siamese History]. n.p.
- Damrong Rajanubhab, Prince. (1931). *อธิบายระยะทางล่องน้ำพิงตั้งแต่เมืองเชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพธิ์* [Explanation on the distance of cruising in the Ping River from Chiang Mai City to the Nam Pho Delta]. Bangkok: Sophonpipattanakorn.
- Eoseewong, N. (2000). *ปากไก่อและใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์ - วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์* [Quill and sail: On the study of history and literature in the early Bangkok era]. Bangkok: Praew Publishing.
- Eoseewong, N. (2005). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนฯ* [Thai politics in the reign of King Taksin]. Bangkok: Matichon.
- Faculty of Economics, Thammasat University. (1990). *การแสดงปาฐกถาพิเศษ “ปวย อึ้งภากรณ์” ครั้งที่ 3 โดยรองศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา* [The third special keynote speech “Puey Ungphakorn” by Associate Professor Chatthip Nartsupha]. Bangkok: Faculty of Economics, Thammasat University.
- Jareonsopon, P. (1994). *บทบาทชาวจีนทางการผลิตและการค้าข้าวในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทย หลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2448 - 2488* [Roles of the Chinese in the Lower Northern Region of Thailand on Rice Production and Trade after the Completion of the Northern Railway, 1905 - 1945]. (Master's thesis, Srinakharinwirot University).
- Kakisaki, I. (2006). *จากเส้นทางรถไฟสู่ทางหลวง ความเปลี่ยนแปลงนโยบายการคมนาคมและการหมุนเวียนสินค้าของประเทศไทย ปี พ.ศ. 2478 - 2518* [From railways to highways: The changes of policies regarding public transportation and the chain of products in Thailand, 1935 - 1975]. Yokohama: Yokohama University.

- Kakisaki, I. (2017). *จากเส้นทางรถไฟสู่ทางหลวง ความเปลี่ยนแปลงนโยบายการคมนาคมและการหมุนเวียนสินค้าของประเทศไทย ปีพ.ศ. 2478 - 2518* [From railways to highways: The changes of policies regarding public transportation and the chain of products in Thailand, 1935 - 1975]. Nontaburi: Tonchabab.
- Kamphaengphet Teacher's College. (1984). *ประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชร* [History of Mueang Kamphaengphet]. Proceedings from an academic seminar.
- Khopol, S. (1991). *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448 - 2484* [The economic changes of the northern lower region between 1905 and 1941]. (Master's thesis, Thammasat University).
- Kitphaiboonavee, N. (2021). *งานเขียนเกี่ยวกับการเดินทางของชนชั้นนำกับการสร้างความเป็นไทย ทศวรรษ 2440 - ทศวรรษ 2500* [Travel Writing of Thai Elite and The Construction of Thainess, 1890s - 1950s]. (PhD Thesis, Major History, Chulalongkorn University).
- Lertchavalitsakul, B. (2025). *ชาติพันธุ์ในภาคเหนือล่าง: สำรวงานศึกษาวัฒนธรรมชุมชนและการสร้างอัตลักษณ์เพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่น* [Ethnicities in the lower northern region: The survey of research concerning community cultures and the identification for the development of local economies]. In C. Samnieng and B. Lertchavalitsakul (Eds.), *ประวัติศาสตร์สังคมหัวเมืองฝ่ายเหนือ(เหนือล่าง): ประวัติศาสตร์ ผู้คน ดนตรี และวรรณกรรม (1)* [The social history of the northern states (lower north): History, people, music and literature (1)] (89 - 184). Bangkok: Program Management Unit for Human Resources & Institutional. Development, Research and Innovation (PMU - B).

- Limsiritrakul, W. (2016). *บทบาทของสินเชื่อของธนาคารพาณิชย์ที่มีต่อการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจในเขตภาคเหนือตอนล่าง* [The role of commercial banks' load distribution affecting the economic growth in the lower northern region]. (Master's thesis, Naresuan University).
- Mongkut, King. (1979). *เที่ยวเมืองพระร่วง* [Traveling to Mueang Pruang]. Bangkok: Fine Arts Department.
- Mosse, G. L. Fallen (2011). *Soldiers: Reshaping the memory of the World Wars*. New York: Oxford University Press.
- National Archives of Thailand, Moro.6Bo/38, Archaeology. (1893 - 1924). *ความเห็นเรื่องกำเนิดของเมืองสวรรคโลก สุโขทัย ของกรมหลวงพิษณุโลก (พ.ศ. 2455)* [Title. Commentaries of the birth of Sawankhalok Sukhothai of Krom Luang Phitsanulok (1912)]. n.p.
- Nora, P. (1989). *Between memory and history: Les Lieux de Mémoire*. Memory and Counter - Memory. Spring, 1989. 26. 7 - 24.
- Notification of the Ministry of Interior regarding the incorporation of Meuang Fang into Chiang Mai Province from Chiang Rai Province. *Rachakichanubeksa (Government Gazette)*, No. 42, p. 203. n.p.
- Notification of the Ministry of Interior regarding the revocation of Chiang Rai City from Fourth - level City of Payap Province. *Rachakichanubeksa (Government Gazette)*, No. 27, p. 426. n.p.
- Notification of the Ministry of Interior regarding the royal grace of His Majesty to change the word Meuang (city) into Changwat (province). *Rachakichanubeksa (Government Gazette)*, No. 33, p. 51. n.p.
- Nuymeuang, W. (1978). *การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2437 - 2453* [The administration of Phitsanulok Province in the King Chulalongkorn Reign, 1894 - 1910]. (Master's thesis, Srinakharinwirot University).

- Ocharoen, S. (ed.). (1985). นครสวรรค์: รัฐกึ่งกลาง. รายงานสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นจังหวัดนครสวรรค์ [Nakhon Sawan: In - between state. Proceedings from the seminar regarding history and local culture of Nakhon Sawan Province]. Nakhon Sawan: Nakhon Sawan Teacher's College.
- Panyawuttrakul, W. & Kluanklad, S. (eds). (2009). พลวัตชุมชนภาคเหนือตอนล่าง [Dynamics of lower northern communities]. Phitsanulok: Department of History, Faculty of Social Sciences, Naresuan University.
- Panyawuttrakul, W. (2013). ภูมิทัศน์ภาคเหนือตอนล่างสายธารอารยธรรมโขง - สาละวิน [Landscapes of lower northern region in the Mekong - Salween civilization rivers]. Phitsanulok: Center of the Mekong - Salween Rivers Center, Naresuan University.
- Panyawuttrakul, W. (2015). ๗ ตำนานสมเด็จพระบูรพมหากษัตริย์แห่งสยาม สมเด็จพระนเรศวรมหาราช "มหากษัตริย์ชาตินักรบผู้กู้เอกราชแผ่นดิน" [Seven legends the Siam's previous kings: King Naresuan, the great "King of warriors who retrieved the independence"]. Bangkok: DMG.
- Panyawuttrakul, W. (2017a). ประวัติศาสตร์ชุมชนภาคเหนือตอนล่าง [History of lower northern communities]. Phitsanulok: Rattanasuwan Printing House.
- Panyawuttrakul, W. (2017b). ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: วิธีการศึกษาเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม [Local history: Participatory action research methodology]. Phitsanulok: Rattanasuwan Printing House.
- Panyawuttrakul, W. (2017c). ประวัติศาสตร์ชุมชนภาคเหนือตอนล่าง [Local history of the lower northern region]. Phitsanulok: Rattanasuwan Printing House.
- Pongsripian, W. (2020). สุโขทัยคดี ประวัติศาสตร์ จารึกศึกษา และนิรุกติประวัติ [Sukhothai Studies, history, inscriptions, and etymology]. Bangkok: Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organisation).

- Prakitnontakan, C. (2008). *พระพุทธรชินราชในประวัติศาสตร์สมบูรณาญาสิทธิราชย์* [Phra Buddha Chinnarat in the absolute monarchy history]. Bangkok: Matichon.
- Pruksawan, S. (ed.) (1979). *รายงานสัมมนาประวัติศาสตร์พิษณุโลก* [Seminar report on the history of Phitsanulok]. Phitsanulok: Commission of Culture of Thailand collaborated with Pibulsongkram Phitsanulok.
- Saenkham, T. (2011a). *เมืองบางคลัง: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ 18 - พ.ศ. 2318* [Mueang Bangklang: Historical development in the 18 BE – BE 2318]. Sukhothai: Bangkhlang Sub - district Office.
- Saenkham, T. (2011b). *เมืองพิษณุโลก: ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองใหญ่ภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต* [Mueang Phitsanulok: Local history of a major city under the traditional state power structure]. Master's thesis, Chiang Mai University.
- Sakulliao, N. (2018). *สามัญชนฝ่ายเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่สยาม พ.ศ. 2400 - 2450* [Commoners in northern principalities and the formation of modern Thai state, 1857 - 1907]. (Doctoral thesis, Chiang Mai University).
- Samnieng, C. (2021). *ประวัติศาสตร์เมืองแพร่: รัฐจารีตสู่การสร้างอาณานิคมภายในภายใต้วาทกรรม “รัฐชาติ”* [History of Meuang Prae: From pre - modern state to the establishment of the internal colony under the discourse of “nation - state”]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Samnieng, C. (2025a). ช่องว่างของความ(ไม่)รู้: สถานะความรู้หัวเมืองฝ่ายเหนือ [Gaps of (no) Knowledge: State of knowledge of the northern states]. In C. Samnieng and B. Lertchavalitsakul (Eds.), *ประวัติศาสตร์สังคมหัวเมืองฝ่ายเหนือ (เหนือล่าง): ประวัติศาสตร์ ผู้คน ดนตรี และวรรณกรรม (1)* [The social history of the northern states (lower north): History, people, music and literature (1)] (น.13 - 87). Bangkok: Program Management Unit for Human Resources & Institutional. Development, Research and Innovation (PMU - B).

- Samnieng, C. (2025b). เขียนอดีตใหม่ในประวัติศาสตร์: เขียนตำแหน่งแห่งที่ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ใน “ประวัติศาสตร์ชาติ” [Writing a new past in the history: Positioning the local history in the national one]. *Damrong Journal*, 24(2), 431 - 468.
- Sattayanurak, A. (2022). การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พุทธศักราช 2475 (พิมพ์ครั้งที่ 4) [The transformation of Thai Elites' Worldviews from King Rama IV to BE2475] (4th ed.). Bangkok: SM - Thai-publishing.
- Sommot Amarabhanhu, Prince. H.R.H. and Prince Damrong Rajanubhab. Somdet Krom Phraya. (1918). เรื่องเที่ยวต่าง ๆ ภาค 1. พิมพ์แจกในงานศพ รองอำมาตย์โท หลวงวิชิตสุไร ต.จ.ว.ม [The travel stories, Vol.1. Published for distributing in the funeral of Luang Wichitsurakri, To.Jo.Wo.Mo]. Bangkok: Sophonpipattanakorn.
- Stapanawatana, J. (1997). เอกสารเผยแพร่ของโครงการวันสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มหาวิทยาลัยนเรศวร [Published document on the project on the day of King Naresuan, the Great, Naresuan University]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Stapanawatana, J. (1999a). บันทึกของคนท้องถิ่นมหาวิทยาลัยนเรศวร โครงการท้องถิ่นศึกษา [Journal of local folks Naresuan University. Local studies project, Phitsanulok University]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Stapanawatana, J. (1999b). เอกสารเผยแพร่ของโครงการวันสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมหาวิทยาลัยนเรศวร ภาควิชาสังคมศาสตร์ [Published document of the project the day of King Naresuan, the Great, Naresuan University]. Phitsanulok: Naresuan University.

- Stapanawatana, J. (2001). *เที่ยวเมืองพระร่วง พ.ศ. 2450 พระราชานิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระยศสยามมกุฎราชกุมาร พ.ศ. 2450: การวิจัยเอกสารประวัติศาสตร์* [Traveling to Mueang Prarung in 1907, essay written by King Mongkut in 1907: Historical document research]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Stapanawatana, J. (2003a). *ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งสาน* [Local history of Tungsan]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Stapanawatana, J. (2003b). *ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475 - 2503* [Social history of Mueang Phitsanulok]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Stapanawatana, J. (2003c). *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง* [Local economy of villages in the lower northern region]. Bangkok: Sangsan.
- Stapanawatana, J. (2007). *ความสัมพันธ์ชาวเมืองเหนือล่างกับทหารญี่ปุ่นสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2484 - พ.ศ. 2488)* [The relationships between lower northern people and Japanese soldiers in the WWII (1941 - 1945)]. Phitsanulok: Department of History, Faculty of Social Sciences, Naresuan University.
- Stapanawatana, J. (2008a). *เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2444* [Royal procession in the the Northern Prefectures]. Bangkok: Sangsan.
- Stapanawatana, J. (2008b). *การวิจัยเอกสารประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือของรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120)* [Historical document research regarding the royal procession of King Chulalongkorn in the northern prefectures, 1901]. Phitsanulok: Naresuan University.

- Stapanawatana, J. (2011a). พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระยศสยามมกุฎราชกุมาร พ.ศ. 2450: การวิจัยเอกสาร ประวัติศาสตร์ [Essay written by King Mongkut as crown prince, 1907: Historical document research]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Stapanawatana, J. (2011b). การวิจัยเอกสารประวัติศาสตร์เรื่อง เที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งดำรงพระยศสยามมกุฎราชกุมาร พ.ศ. 2450 [Historical document research titled Traveling to Mueang Praruang, written by King Mongkut as crown prince, 1907]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Stapanawatana, J. (2011c). รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำ่าน จังหวัดพิษณุโลก พิษณุโลก [Report on the research project of Nan River culture, Phitsanulok Province]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Stapanawatana, J. (2011c). รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำยม จังหวัดพิษณุโลก [Report on the research project of Yom River culture, Phitsanulok Province]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Stapanawatana, J. (2026). ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475 - 2503 [The Social History of Phitsanulok 1932 - 1960]. Phitsanulok: Naresuan University Publishing House.
- Sunthormtepkijjarak, Phaya (Thong Chandransu). (2020). ระยะทางไปมณฑลพายัพ พระพุทธศักราช 2465 [The distance to Payap Province BE2465]. Third Edition. Bangkok: Literature and History Publisher.
- Tangkawanich, W. (2012). รุ่งอรุณแห่งความสุข: การสร้างประวัติศาสตร์สุโขทัย พ.ศ. 2450 - 2534 [The dawn of happiness": the construction of "Sukhothai" history, 1907 - 1991]. (Master's thesis, Chulalongkorn University).
- Tangkawanich, W. (2014). ประวัติศาสตร์ "สุโขทัย" ที่เพิ่งสร้าง [The recently constructed history of Sukhothai]. Bangkok: Matichon.

- Thanomsri, M. (1996). *สุโขทัย: รุ่งอรุณแห่งความสุข* [Sukhothai: The drawn of happiness]. Bangkok: Academic Department, Ministry of Education.
- The Adjustment of Nan, Chiang Rai, and Prae Provinces Act, BE 2495. *Rachakichanubeksa (Government Gazette)*, No. 96, p. 1440. n.p.
- The Adjustment of Provincial Administration Act, BE 2479. *Rachakichanubeksa (Government Gazette)*, No. 45, p. 40. n.p.
- Vajiravudh, His Majesty King. (1986). *เที่ยวเมืองพระร่วง: พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและเรื่องสืบเนื่อง* [Visitng Meuang Phra Ruang: Writings by His Majesty King Vajirabudh and follow up stories]. Bangkok: Bejaratan - Suvadhana Foundation.
- Wachirayanwaroros, Somdej Phra Mahasamanachao, Krom Phraya. (1924). *เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ. 2455 - 2460* [Sangha Inspection Survey, 1912 - 1917]. Nakhon Pathom: Mahamakut Buddhist College.
- White, H. (1985). *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. London: The John Hopkins University Press.
- Wichianpreecha, (Noi), Pra. (Collected and complied). (1931). *พงศาวดารเหนือ* [Chronicles of the north]. Bangkok: Sophonpipattanakorn.
- Wichitwathakan, Luang. (1934). *จารึกพ่อขุนรามคำแหงกับคำอธิบายของหลวงวิจิตรวาทการ* [King Ramkhamhaeng inscriptions and the explanation of Luang Wichitwathakan]. Pranakhon: Prachan Publisher.
- Wichitwathakan, Luang. (2018). *ประวัติศาสตร์ไทย สุโขทัย อโยธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์* [Thai histories of Sukhothai, Ayutthaya, Thonburi, and Rattanakosin]. Bangkok: Saengdao Publisher.
- Winichakul, T. (2004). *Siam Mapped: A History of the Geo - Body of the Nation*. Chiang Mai: Silkworm Books.

- Winichakul, T. (2015). “กู ลอบ ลอก แต่งแบบไพร่ ๆ: ความผิดของ ก.ศ.ร.กุลหลาบที่ ตัดสินโดยนักประวัติศาสตร์อำมาตย์” [Fabricate, Sneak, and Copy...Surf Style Writing: Mistakes of Ko So Ro Kularb convicted by the royal historian]. In Thanapol Limapichart and Suwimon Rungcharoen (Editors), *เจ้าพ่อ ประวัติศาสตร์ จอมขมังเวช* [Mokul, History and Magician]. Bangkok: Siam paritut.
- Winichakul, T. (2019a). ประวัติศาสตร์นิพนธ์สมัยใหม่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กรณี ประวัติศาสตร์ราชาชาตินิยมของประเทศไทย [Modern Thai Historiography in Southeast Asia: The Case of the Royal Nationalism History]. ใน *เมื่อ สยามพลิกผัน: ว่าด้วยกรอบมโนทัศน์พื้นฐานของสยามยุคสมัยใหม่* [When Siam Turning: Concerning Fundamental Conceptual Framework of Modern Siam]. Nontaburi: Same Sky Books.
- Winichakul, T. (2019b). ประวัติศาสตร์การสร้างตัวตน [The history of self - construction]. ใน *โฉมหน้าราชาชาตินิยม: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ไทย*. [The Face of Royal Nationalism: Concerning Thai History]. Nontaburi: Same Sky.